ԷՋԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

T-H
ORV
965

2073

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՉԵԱՅ ՓՈՉԱՐ
ՎԱՀԷ–ՎԱՀԵԱՆ
ՎԻՒԹՈՐ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՅԵԱՆ
ՄԱՐԻԵԹԱ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
ԱՐՄԷՆ ԴԱՐԵԱՆ
ՍԱԻՏ ԱՓԸԼ
Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ
ԳԱՌՆԻԿ ԱԴԱՄԵԱՆ
ՌԱՖԱՅԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ
ՄՈՒՀԱՄԷՏ ԻԹԱՆԻ
ԳՐԻԳՈՐ ՓԵՇԻՇԵԱՆ
ՅՈԼԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ
Մ. ՎԻԳԷՆԵԱՆ
ՄԻՒ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
ՍԵԴՐԱԿ ԱՊԱՃԵԱՆ
ՎԱՐԴԱՆ ԶԱՐԸՓԵԱՆ
Գ.Ր. ՍԱՐԳՍԵԱՆ
ԶԱՒԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ
ՆԻԿՈԼԱՅ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
ԴՆԴ. Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
ՍԵԶԱ
ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ
ՈՒԻԼԻԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

ԿՈՂՔ ԵՒ ՎԵՐԱԴԻՐՆԵՐ՝ ՀԱՄՈՅԻ

Editeur ;	Հրատարակիչ՝	الناشر :
Varoujan Torossian	*Վարուժան Թորոսեան*	فاروجان طوروسيان

ՊԷՅՐՈՒՔ

Է Ջ ԵՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Հրաչեայ Քոչար

Հայրենական այս հողմահոսքին, հսկայ դիմակ ակնարկիր, որ զանազան անուններ 5 հնչյուն, ոչնչացնելու եր հոգու ահռելի կոչումն ու գոյծերն։
Հոգ ապրիր, Հայրենասեր։

Հ. ա. ա. Հրաչեայ Քոչար

◆

Ապրիլեան Եղեռնի 50–ամեակին նուիրուած այս հատորը կը բանաձի հայրենի մեծ գրողին՝ Հրաչեայ Քոչարի զոյգ գրութիւններով, որոնք, հեղինակին անդարձ մեկնումով, կը ստանան կըրկնակի՛ կտակի մը բնոյթը այսօր։

Այդ գրութիւններէն առաջինը Քոչարի ձեռո՛վ իսկ թուղթին յանձնուած սրտի խօսք մըն է՝ ուղղուած մեր ընթերցողներուն եւ բոլոր սփիւռահայերուն, իսկ երկրորդը՝ «Անհանգչելի Կրակը», իր մահէն քանի մը օր առաջ, Ապրիլեան Եղեռնի 50–ամեակին առիթով գրի առնուած ներհուն եւ խորհրդաստ յօդուած մը, որ կը հանդիսանայ նաեւ հրաժեշտի վերջին խօսքը մեր անմոռանալի՛ Քոչարին։

ՀՐԱՉԵԱՅ ՔՈՉԱՐ

Անհանդիստ կրակը

Մեծ, անպարփակ խոր վիշտը նման է անհանդչելի կրակի, որ մէկ մարմրում է, հանդարտւում, հայկական թոնրի անթեղի նման ծածկւում է մոխիրների տակ եւ մէկ էլ, բորբոքւում է, յորդում, բոցավառւում:

Այդպէս է մեր ազգային վիշտը: Անցնում են տարիներ, տասնամեակները, փոխւում են սերունդները, աշխարհից հեռանում են մեծ ողբերգութեան ժամանակի մարդիկ, բայց ապրում է այդ վիշտը զաւակների ու թոռների հոգում: Նոյնիսկ նրանց յախուռն երջանկութեան եւ ցնծագին խնդութիւնների պահերին մի աննթարթ զալիս է նա որպէս ծանր յիշողութիւն, մռայլում վճիտ հայեացքներն ու չորացող ճակատները:

Պէտք է հայ մարդ լինել զգալու ու հասկանալու համար յաւիտենապէս քեզ ուղեկցող այդ ծանր յիշողութիւնների ահաւորութիւնը:

Անցել է կէս դար: Այն օրերին հրաշքով փրկուած նորածիններն ու դեռ նոր թոթովող պատանիները հիմա հայրեր ու մայրեր են, նոյնիսկ պապիկներ ու տատիկներ: Ապրում են նրանք նոր ժամանակների մէջ, նոր կեանքի շինարարներ են, իրենց բախտի տէրերը, նրանցից չատերն աշխարհով մէկ ճանաչուած, մեծ փառքերի ու մեծ հռչակների հասած մարդիկ են, բայց մոռանալ

իրենց ժողովրդի ողբերգությունը չեն կարողանում: Մոռացկոտությունը նույնպես վատ հոգեկան յատկություն կը լինէր, ինչպէս յիշաչարությունը: Հայ ժողովուրդը, աշխատանք ու ստեղծագործություն սիրող, խաղաղության եւ մարդկային հասարակության ներդաշնակ կեանք ու կատարեալ համերաշխություն երազող ժողովուրդը, երբեք յիշաչար չի եղել եւ երբեք մոռացկոտ չի լինի:

Ուշ դիշեր է հիմա: Վառւում է լոյսն իմ սեղանի վրայ: Նստած եմ մենակ: Լռության մէջ, խոր քնով քնած են իմ երեխաները: Այս այն պահերն են, երբ դու քո խոհերի հետ ես լինում, քո յիշողությունների ու երազանքների հետ: Արձագանգւում են քո հոգում վաղուց լռած աղմուկներն անցած աշխատանքային օրուայ: Մտքիդ առաջ բարձրանում են նոր, չքեղ շէնքեր՝ մայրաքաղաքի նոր բացուող պողոտաներում, աղմուկով քանդւում են հին Երեւանի վերջին կաւաշէն հիւղերը, որ դեռ երէկ ծուարած էին պալատների ու դղեակների եռեւում, բացւում, լայնանում են հրապարակները, չողում են արեւի տակ կապոյտ աւազանները, ծիածանւում են շատրուանները, թափուելով քարակոփ պուռերի մէջ, լեռնային բարձունքներից չառաչիւնով դաշտավայրերն ու հովիտներն են իջնում ջրանցքները՝ ոռոգելու մեր այն հիւանդ հողերը, որ աշխարհի ստեղծագործության առաջին օրերից դուքանի խոփ չէին տեսել: Մխում են հարիւրաւոր գործարանների ծխնելոյզները, եւ աշխատում են հարիւրաւոր գործարաններ, որ ծուխ չեն արձակում, բացւում են քարաշատ մեր երկրի ընդերքներն ու ժողովրդին պարդեւում թանկագին հանածոներ, որոնց գոյության մասին մեր նախորդներն ու մեր սերունդը չգիտէին:

Մենակ նստած եմ իմ սենեակում, բայց մենակ չեմ: Ծուում են ներս հաղարաւոր իմ բարեկամները, որ հողից բարիքներ են քամում, որ քաղաքներ ու աւաններ են կառուցում, որ դիտութիւններ են աւանդում երիտասարդությանը համալսարաններում, որ երկրի խոր ընդերքներն են իջնում եւ երկնային բարձունքներում սաւառնում, արեւի ու աստղերի լոյսերն ու ջերմությունն են հաւաքում եւ հիւլէների մէջ կուտակուած ուժի աղբիւրներ բացում:

Ես երբեք մենակ չեմ լինում թէկուզ իմ տանը, թէկուզ կէս գիշերային խաղաղութեան ժամերին: Ինձ հետ են հիմա հազարաւոր, հարիւր հազարաւոր այն երեխաները, որ վտակների նման հոսում են քաղաքների ու գիւղերի փողոցներով, լցւում են դպրոցների մուտքերից ներս հեղեղների պէս, սեւաչուխ եւ գոլակն տղաներ ու աղջիկներ, մաքուր հագնուած, վճիտ հայեացքներով զարմանահրաշ աշխարհին նայող մեր պայծառ երեխաները:

Իմ մի բարեկամը, որ հիւր էր եկել Հայաստան Լենինկրատ քաղաքից, մի անգամ, Արագածի լանջերի գիւղերով անցնելիս, ինձ ասաց. «Շատ բաներ կան Հայաստանում, բայց ամէնից լաւ երեւոյթը երեխաներն են ձեզ մօտ: Նրանք եւ շատ են եւ գեղեցիկ: Երեխաների այսպիսի առատութիւն ես ոչ մի տեղ չեմ տեսել»:

Մի տարի յետոյ նոյն խօսքերը ես լսեցի Ուիլիըմ Սարոյեանից. «Շատ լաւ մարդեր տեսայ հոս, բայց պղտիկներն առաւել սիրեցի... Շատ աղուոր են պղտիկները»...

«Այսքան առատ եւ այսքան առողջ երեխաներ ունեցող ժողովուրդը կ'ապրի միշտ արեւի տակ յաւիտենական կեանքով» – աւելացրեց իմ լենինգրատցի բարեկամը, երբ անցնում էինք Արագածի լանջերի գիւղերով:

Ցիշեցի ես այդ խօսքերը հիմա, կէս գիշերուայ իմ մենակութեան պահին եւ սիրտս սկսեց ուժգին տրոփել երջանկութեան զգացումից:

Ժողովրդի ստոյգ ապագայի գիտակցութիւնն այն ուժն է, որ կարող է ժայռեր փշրել, անապատներ ծաղկեցնել: Այդ վսեմ գիտակցութիւնն ու անխախտ հաւատը ապրեցրել են մեզ հազարամեակներով: Խոցուել ենք չատ անգամ մահացու հարուածներից եւ կրկին ապաքինուել ու վերածնուել ենք մեծ կեանքով ապրելու համար:

Ոչ մի չար ուժ մեզ մեռցնել չի կարող: Դա ճշմարտութիւն է: Բայց չար ուժերն արիւնաքամ են արել մեզ յաճախ, խորտակել են մեր կառուցումները, խլել են մեզնից մեր տուն ու տեղը, հանգցրել են մեր մտքի ջահերը, կարծելով, թէ նրանք պիտի չվառուեն այլեւս, կարծելով, թէ այլեւս ժողովուրդը պիտի չծնի հանճարեղ զաւակներ:

Այո, յանցանք կը լինէր մոռացութիւնը: Աննման յանցանք:

Բացում եմ ես հայ նորավէպերի մեծ ճարտարապետի հատորը: Նրա առաջին էջից նայում է ինձ հեղինակի պատկերը: Ես յաճախ եմ նայել այդ պատկերին եւ միշտ, ամէն անգամ էութիւնը տակնուվրայ է եղել: Նրա հայեացքի մէջ անեղը սէր կայ, կեանքի սէր, անհուն բարութիւն: Արեւային ջերմութիւն կայ նրա հայեացքում, որ ճառագայթում է ու ողողում քո սիրտը, ջերմացնում է կեանքդ: Բայց երբ երկար ես նայում, սարսռում է մարմինդ: Այդ ամենախոս հայեացքի մէջ կայ միաժամանակ նախատինք՝ պատմութեան դէմ եւ կշտամբանք՝ աշխարհի բոլոր այն մեծ պետութիւններին, որոնց թողտւութեամբ կատարուեց այդ մեծ ոճիրը: Ու սարսափելի է մտածել, որ այդ մարդու հպարտ այդ գլուխը ջախջախել են քարերով: Սարսափելի է մտածել:

Այս օրերին մեր յիշողութեան մէջ կենդանանում են մի քանի նահատակների դէմքերը: Գրիգոր Զօհրապի հետ միասին այցելում են մեզ Վարուժանն ու Սիամանթոն, Ռուբէնեանն ու Սեւակը: Եւ կոմիտասը...

Ինչքա՜ն խօսքեր չարտասանուեցին, որ պիտի հարստացնէին մեր լեզուն ու մեր միտքը, որ պիտի ջերմացնէին մեր զգացումունքները ու վառէին մեր երազանքները: Ինչքա՜ն հնչիւններ մարեցին, որ պիտի պոռթկային աշխարհում հին ու ազնիւ մի ժողովրդի հոգու համայիչ դոյները տանելով մօտիկ ու հեռու աղերին:

Իսկ ինչքա՜ն պատանիներ հեղեղատները նետուեցին, քարակոծ մեռան, տանջանքներից ու անօթութիւնից ընկան սուրիական անապատներում, որ կարող էին երգահաններ լինել՝ կոմիտասի պէս, բանաստեղծներ՝ Վարուժանի նման, հոգու մեկնիչներ՝ ինչպէս Զօհրապը: Սպանուեց մի ամբողջ տոհմիկ ժողովուրդ, որ լոյս էր տենչում բոլորի համար, երջանկութիւն էր երազում իր եւ բոլորի համար:

Մինչեւ երկրորդ համաշխարհային պատերազմը պատմութիւնն այդպիսի ժողովրդասպանութիւն չէր տեսել: Հրաշքով ողջ մնացածները մինչեւ այսօր էլ կէս դար չարունակ, դեղերում են աշխարհի բոլոր ծագերում, օտար ափերի վրայ, հոգիներում պահելով կորցրած հայրենիքի այրող կարօտը:

Ոչ մի ժողովրդի մենք չէինք ցանկանայ այդպիսի ողբերդութիւն: Բայց մեր ողբերդութիւնը «մեծ աղգերին» հասկացնե-

լու համար կարող էինք հարցնել անգլիացուն. «Ի՞նչ կ'ասէիր դու այսօր, եթէ քո Շեյլիի կամ Տիքենսի գանդերը փշրէր թուրք դահիճը»: Այդ հարցը կարող էինք ուղղել նաեւ գերմանացուն ու ֆրանսիացուն, ինչպէս պիտի զգային նրանք իրենց ամէն տարի, յիշելով, որ այդ օրը օտարերկրեայ դահիճների ձեռքով, վայրենարար յօշոտուելով, մեռել են Կէօթէն ու Պեթհովէնը, Պալզաքն ու Հիւկոն, իրենց կեանքի երիտասարդ տարիքում:

Դա միայն անգլիացու, ֆրանսիացու ու գերմանացու ազգային վիշտը չէր լինի: Դա ողջ մարդկութեան համար մեծ կորուստ կը լինէր եւ մեծ վիշտ կը լինէր ողջ մարդկութեան համար:

Եւ ես չեմ տարակուսում, որ ամէն տարի հայ ժողովուրդը կը յիշէր այդ մեծ կորուստը խոր վշտով: Այդպէս մենք խոր ցաւով յիշում ենք մեծ Պայրընին, որ հերոսի մահով ընկաւ թուրքական բռնակալութեան դէմ մղուող ճակատամարտում: Յիշում ենք Շանդոր Պետեֆուն, որ երդը չուրթին ընկաւ իր հայրենիքը ներխուժած օտարերկրեայ զաւթիչների դէմ կռուելիս, յիշում ենք Կարսիա Լորքային ու Մատէ Զալկային: Շատերին ենք յիշում: Իսկ ինչո՞ւ են անտարբեր այսօր անգլիացին ու գերմանացին, ամերիկացին ու ֆրանսիացին: Բայց հաւատում ենք, որ կուգան ժամանակները, երբ ամէն ժողովուրդ կ'ապրի մխսի եւ վշտերով, եւ ուրախութիւններով: Այո, աշխարհը դեռ մոռացկոտ է: Եւ այդ մոռացկոտութեան վրայ էր յոյսը դնում Ատոլֆ Հիթլէրը, երբ կոչ էր անում իր բանակին. սպանեցէք, կոտորեցէք, ընչեցէք, ո՞վ պիտի ձեզանից հաշիւ պահանջի, ո՞վ է հիմա հաշիւ պահանջում թուրքերից, որ առաջին համաշխարհային պատերազմին ոչնչացրին միլիոնաւոր հայերի...

Պետութիւնները ու ազգերը ահա արդէն երկու տասնամեակ է, որ հաշիւ են պահանջում գերմանական նացիստական ջարդարարներից: Մարդասպանութիւնն ու ժողովրդասպանութիւնը մեծագոյն չարագործութիւնն են պատմութեան ու մարդկութեան դէմ եւ երբեք պիտի չներուեն, եթէ նոյնիսկ դարեր անցնեն: Ցաւը շշտակիչ ու ջարդարարի պատիժը վաղեմութեան համար պիտի չմեղմանայ: Պիտի յաղթանակեն արդարութիւնն ու բարոյականութիւնը ողջ աշխարհում ու նաեւ հայ բաղմատանջ ու բաղմաչարչար ժողովրդի թափառիկ հատուածների համար:

ԿՈՄԻՏԱՍԸ՝ ԽԵԼԱԳԱՐԱԾ...

(Գրիգոր Խանջեանի՝ Պարոյր Սեւակի «*Անլռելի Զանգակատուն*» ստեղծագործութեան նկարազարդումներէն)։

Հայ ժողովուրդն ապրող, կենսունակ, իր յաւերժութեան խորը հաւատով լի ժողովուրդ է: Եւ եթէ նա յիշում է իր անցեալի ողբերգութիւնը, յիշում է այն հաւատաո ու խոր հաւատով, որ դաժան անցեալը երբեք պիտի չկրկնուի, յիշում է նահատակներին, որ առաւել մեծ սիրով փայփայի ու պնահատի իր այն զաւակներին, որոնք նրա պատիւն ու արժանապատուութիւնը, նրա փառքն ու հանճարը երկնային բարձունքների են հասցնում:

Այս դիշեր ինձ համակած խոհերը թելադրեցին դրիչ վերցընել: Հիմա լուսաբաց է, երբ գրում եմ այս տողերը: Արեւի տակ չողում է մեր նոր, վերածնուած հայրենիքը, շռայլ լոյսերով ողողուած են մեր ծաղկաշատ հովիտներն ու վերասլաց գագաթները, Երեւանն օղակող անտառները, որ երեւում են իմ լուսամուտից:

Հայաստանի կառավարութիւնը որոշում է ընդունել՝ եղեռնի զոհերի յիշատակին յուշարձան կառուցել Երեւանում:

Ես կը ցանկանայի, որ կառուցուող այդ յուշարձանը խորհըրդանշէր մեր ժողովրդի վերածնունդը, բարձրանար լայնանիստ պատուանգանի վրայ եւ նրանից պոռթկար անհանգչելի յաւերժական կրակը, տեսանելի լիներ հեռաւոր հեռուներից ու բոլորին ասեր. «Երբեք, երբեք չի հանգչելու հայ ժողովրդի կեանքը, նա յաւերժական է»...

ՎԱՀԷ-ՎԱՀԵԱՆ

Մենք քիմիկոս ենք

Լոյսի

Կէս դար է անցեր մեզ պատուհասող եղեռնէն ի վեր, եւ ահա 47 տարի է՝ ամէն Ապրիլի 24–ին, կը հաւաքուինք, կը խոնարհինք մեր նահատակներու յիշատակին առջեւ, կ'ըսենք սրտագին խօսքեր, կ'արտայայտենք մեր վիշտը, մեր ցասումը, կը բանաձեւենք մեր հաւատքը՝ գալիք արդարութեան ու հատուցումին վրայ, բայց կը մնայ ցաւը դեռ անդարման, կը մնայ ցաւը դեռ աննուազ:

Որովհետեւ, ինչ որ 1915–ի Ապրիլը տարաւ հայ ժողովուրդէն, տարաւ աշխարհէ՛ն, չէ՛ր ծնունդը միայն մէկ խեղդունդի: Նման այն լեռներուն, որոնք իրենց կատարին կուտակուած ձիւնին կը միախառնեն ճառագայթները արեւին, կը մթերեն զանոնք իրենց ընդերքին մէջ ու յետոյ կը ցայտեցնեն իբրեւ հեղուկ բիւրեղ, բարիք ու զովութիւն, հայ ժողովուրդն ալ, իր մռայլ դարերու ընթացքին, իր գլխուն տեղացած ձիւներէն ու կարկուտներէն, իր վրայ ծանրացած տառապանքէն, իր վերեւ ծագած արեւներէ՛ն ետեւ, հաւաքեր էր մաս՛ առ մաս իր հոգիին մէջ, աւազաններ էր զանոնք իբրեւ գեղեցկութիւն, իբրեւ վսեմ մտածում եւ ազնիւ զգացում, իբրեւ տեսիլք, ու ժայթքեր էր մէկէն՝ եղեռնը կանխող տարիներուն:

Անօրինակ տարի մըն էր 1915–ը: Ի՛նչ հանճարներ, ի՛նչ երգիչներ ու մտածողներ, եկեր ու խտացեր էին այդ ժամանակին մէջ: Եւ իջաւ հրէշային թաթը թուրքին, իջաւ ու լռեցուց բոլորը: Տարաւ ամբողջ հարստութիւն մը՝ դարերու ընթացքին կուտակուած: Ամէն մէկը մեր մտաւորականներուն՝ խտացում մըն էր դարերու:

Չէ պատահած որ ժողովուրդ մը եղած ըլլայ այդքան բեղուն, որ ժողովուրդի մը երկունքը ծնունդ տուած ըլլայ նոյնքան առատ հանճարներու, այդքան կարճ ժամանակի մը մէջ: Կը բացատրուի երեւոյթը այն իրողութեամբ միայն, թէ հայ տառապանքի դարերը երկնե՛ր,

---

1 – *Վահէ–Վահեանի խօսքը՝ նահատակ գրողներու նուիրուած յարդանքի երեկոյի ընթացքին:*

երկնե՛ր ու ծնունդ էին տուեր հրաշալի զաւակներու, որ կերտէին մեզի համար նոր արշալոյս մը՝ «վարդահեղեղ» գալուստով:

Ու եղեռնը սրբեց, տարա՛ւ այդ բոլորը: Խզեց շղթաև հայ մշակոյթին: Ցետնորդ սերունդները ի՛նչ ոգեւոր ներշնչումներով պիտի աշակերտէին ասոնց՝ վարպետներո՛ւն, ինչ արգաւանդ սարսուռներով պիտի լսէին ասոնց ձայնը, պիտի տոգորուէին ասոնց շունչով եւ իրենց կարգին պիտի տային նոր թռիչք՝ հին ոգիին: Բայց, լռեցուցի՛ն ասոնց ձայնը, մարեցին ասոնց շունչը· ու եթէ տակաւին կը հասնի ասոնց յուզումէն յուզում մը մեզի, կը փոխանցուին լոյսեր ասոնց տեսիլէն՝ իրենց գիրքերուն, իրենց երգերուն, իրենց երկերուն մէջէն, եղերական ճշմարտութիւն է սակայն, թէ 1915–ին փրթաւ օղակը հայ մշակոյթին շարունակուող շղթային:

Մեր մեծ ցաւը ո՛չ միայն կորուստն է եղածին, այլ կորուստը նաեւ ըլլալիքին: Ի՛նչ երգեր պիտի երգուէին ու չերգուեցան, ի՛նչ գիրքեր պիտի գրուէին ու չգրուեցան: Մեր ցաւն են նաեւ այն ծաղիկները՝ որ մահացան իրենց սերմերուն մէջ:

Բայց հարո՛ւստ է մեր ժողովուրդը իր հոգեկան մթերքով: Թուրքը չկրցաւ սպառել ասոր թաքուն պահեստները: Ծնունդ տուաւ ան նո՛ր զաւակներու՝ նոյնիսկ բեղուն: Պատմութիւնը կարծէք սահմաներ է հայը դրպէս իւրատեսակ ֆիմիկոս· ֆիմիկո՛ս՝ որ նիւթը վերածէ լոյսի, որ նիւթը վերածէ գեղեցկութեան, նիւթը վերածէ երջանկացնող բարիքի: Մեր ճակատագիրն է տուեր մեզի այդ առաքելութիւնը: Մենք ֆիմիկոս ենք լոյսի, նիւթէն կը բխեցնենք գեղեցկութիւն, բարութիւն, ազնուութիւն՝ մեզի եւ աշխարհի՛ն համար:

Երբ կը լսէի ներշնչեալ խօսքերը մեր մեծ բարեկամին, Սահտ Ալբլին, ձայնը մեր լիբանանեան հայրենիքի խղճին, այնպէս կը թուէր ինծի, թէ Սաննինը կը խօսէր Արարատին, ազա՛տ Սաննինը՝ գերի Արարատին, իր մեծ եղբօրը, ու կ'ըսէր·– Բարձունքէն բարձունք՝ մենք կը տեսնենք իրար, մասնակից ենք իրարու ցաւին, եւ հաղորդակից՝ հաւատքին: Պիտի գայ օրը նաեւ ձո՛ւ ազատագրումիդ, ինչպէս եկաւ իմս, ու մեր կատարները պիտի միանան իրարու լոյսի կամուրջով:

Հաւատա՛նք այդ տեսլական գալիքին, հաւատա՛նք՝ սիրելով գիրը բազմապատիկ աւելի, պատուելով գիրն ու գրողը, երգն ու երգիչը: Մենք կոչուած ենք ո՛չ թէ բիրտ ուժով տիրելու աշխարհին, այլ՝ երջանկաբեր ծիածանովը մեր տեսիլքին, մեր երազով, մեր երգերով: Տուած ենք արդէն ու վերստին կուտանք ապացոյցը մեր ստաղծին ազնըւութեան, նորոգ ծաղկող մեր հայրենիքին մէջ, նիւթը լոյսի վերածող մեր արուեստով, տիեզերքի գաղտնիքները խուզարկող մեր նայուածքով:

ՎԻՔԹՈՐ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

ՄԵՑ ՂԵՌՆԸ

Ցիսուն տարի առաջ, 1915 թուականին, սուլթանական Թուրքիայի կառավարող քլիքը փորձեց ֆիզիքական բնաջնջման ենթարկել մեր ժողովրդի արեւմտահայ հատուածը: Թրքական ազգայնամոլները, յենուելով քայզերական Գերմանիայի ռազմատենչ ուժերի վրայ, սրի քաշեցին հարիւր հազարաւոր մեր հայրերին ու մայրերին, քոյրերին ու եղբայրներին: Անմեղ զոհերի ընդհանուր թիւը կազմեց մէկ միլիոնից աւելի:

Արեւմտահայութեան կոտորածները իրագործւում էին հրէշաւոր անգթութեամբ: Կորցնելով իրենց մարդկային կերպարանքը, չարդարարները դիմում էին ամենազազրելի, ամենաբարբարոսական միջոցների: Նրանք սրախողխող էին անում երեխաներին ու կանանց, այրում էին տներում ու եկեղեցիներում հաւաքած մարդկանց, իրենց զոհերին նետում էին գետերն ու ձորերը, կենդանի-կենդանի թաղում հողում եւայլն: Ականատեսները սարսափով ու ցասումով են նկարագրում արիւնարբու դահիճների կազմակերպած այդ զարհուրելի սպանդը:

1915 թուականի մեծ եղեռնը աննախընթաց էր ոչ միայն մեր ժողովրդի, այլեւ ամբողջ մարդկութեան պատմութեան մէջ: Այդպիսի մասսայական եւ ահաւոր կոտորած դեռեւս չէր եղել ո՛չ մի տեղ եւ ո՛չ մի ժամանակ: Աշխարհի բոլոր ժողովուրդները եւ նրանց ականաւոր գործիչները ցնցուեցին կատարուած անգթութիւնից եւ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին թրքական դահիճների դէմ:

Հայկական կոտորածները արդիւնք էին ոչ թէ առանձին ու պատահական դիպուածների, այլ այն հայաջինջ պետական քաղաքականութեան, որ վարում էր Թրքական կառավարութիւնը դեռեւս անցեալ դարի վերջերից: Հետեւելով իրենց պանթուրքիստական ծրագրերին, Թուրքական փաշաները ձգտում էին գրաւել ամբողջ Կովկասը, Մերձվոլգեան շրջանը եւ անգամ Միջին Ասիան: Սակայն Թրքական իմպերիալիստների նուաճողական ծրագրերին մեծ չափով խանգարում էր հայ ժողովուրդը, որը ցանկանում էր ազատագրուել օսմանեան բռնապետութեան ծանր լծից: Պանթուրքիստները որոշեցին դենոցիդի (ցեղասպանութեան) ենթարկել հայ ժողովրդին: Եւ ահա կառավարութեան նախօրօք մշակած ծրագրով ու պահանջներով սկսուեց արեւմտահայերի ընդհանուր կոտորածը:

Կազմակերպելով իր մեծ ոճիրը, «Երիտասարդ Թուրք»երի արիւնարբու կառավարութիւնը նպատակ ունէր վերջ տալ հայ ժողովրդին, կամ, ինչպէս իրենք՝ ջարդարարներն էին ասում, «անհետ ջնջել վնասակար ցեղը»: Սակայն Թրքական դահիճները սխալ դուրս եկան իրենց հաշիւներում: Ծանր հարուածներ ստացած, արիւնաքամ եղած, բայց տոկուն ու հերոսական հայ ժողովուրդը, այնուամենայնիւ, ոտքի կանգնեց, դուրս ամպերի մէջ իր ուղեցոյց աստղը, այն աստղը, որը հեռաւոր հիւսիսից փայլեց մեզ եւ որի անունն է Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւն:

Պայքարեց ժողովուրդը, դուրս եկաւ սարսափելի դժուարութիւններից, եւ այսօր եղբայրական ազգերի համերաշխ ընտանիքում կերտում է իր լուսաւոր ներկան ու ապագան:

Այսօր, յանձին Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան, հայ ժողովուրդը դտել է իր ճանապհումը, նա հպարտ եւ հաւասար անդամ է աշխարհի ամենահզօր պետութեան՝ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Միութեան:

Մենք հպարտանում ենք մեր անցեալի ազատասէր Զօր. Անդրանիկով եւ անցեալի բազմաթիւ քաջ հայորդիներով: Բայց հպարտ ենք նաեւ, որ Անդրանիկի կրծքում վառուող կրակը չի մարել, այլ ուժեղանալով՝ տարաւ հայ ղինուորին հայկական դիվիզիայի, Սովետական բանակի կազմում, մինչեւ Պերլին, որ այդ կրակը յանձինս մարշալ Բագրամեանի, նաւատորմի ծովակալ Յովհաննէս Իսակովի, օդային ուժերի մարշալ Սերդէյ Խանփերեանցի ու հարիւրաւոր այլ զօրավարների, ճանաչուել է մեր

մեծ Միութեան բոլոր ժողովուրդների եւ ամբողջ ազատասէր մարդկութեան կողմից:

Այսօր մեր արուեստը գտել է ընդհանուր ճանաչում: Երբ որ մեր մեծ վարպետ Մարտիրոս Սարեանը պարգեւատրւում է Միութեան կառավարութեան կողմից ամենաբարձր ճեւով ու կարգով, մենք ընդունում ենք այդ որպէս հայ տաղանդի բարձր դնահատում:

Մենք պարծենում ենք, որ Հայաստանը այսօր դիտւում է Սովետական Միութեան մէջ որպէս բարձր մակարդակի դիտութիւն ունեցող մի հանրապետութիւն:

Կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանում ստեղծուեց հզօր արդիւնաբերութիւն, որը կազմում է մեր ժողովրդական տնտեսութեան կարեւորագոյն հիմքը:

Իրօք կարելի է պարծենալ այսպիսի հայրենիքով:

Եւ զարմանալի չէ, որ ամէն մի ազնիւ հայ, որտեղ էլ որ նա լինի, վաղուց ի վեր ճանաչում է Սովետական Հայաստանը՝ որպէս իր միակ հայրենիքը:

Հայ ժողովուրդը դիտում է իր հերոսական չինարարական աշխատանքի արդիւնքները որպէս մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի անմահ յիշատակի յաւերժացում: Մեծ եղեռնի զոհերի լաւագոյն յուշարձանը _ դա մեր վերածնուած, ծաղկող եւ տնտեսապէս հզօր Սովետական Հայաստանն է:

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՅԵԱՆ

ապրիլեան խորհուրդը

Ցխսուն տարի առաջ, Թրքական կառավարութիւնը չարժման մէջ դրաւ արեւմտահայութիւնը ամբողջապէս բնաջնջելու համար լարած իր հրէշային մեքենան, զոր չարժման մէջ դնելու համար կը սպասէր պատեհ առիթին: Եւ այդ պատեհ առիթը համարեց անիկա առաջին համաշխարհային պատերազմը: Գարնան այսօրուան նման օր մըն էր, գարնան օր մը, երբ բնութիւնը եւ մարդիկ կեանքը ուժգնօրէն սպրելու եւ նորոգուելու խռովքով կը բաբախեն: Եւ գարնան այդ օրն էր որ «երիտասարդ Թուրք»երու ջոլիրը այդ օրը դարձուց մահուան նախադուռը արեւմտահայ ժողովուրդին համար: 50 տարի առաջ գարնան այօրուան նման արեւոտ օր մը, արեւոտ օր մը, ուր կը հալեցնէ վերջին հեռքերը անհետացող ձմրան սառնութեան եւ իր կենսատու ջերմութեամբ, իր բարութեամբ կը պարուրէ բոլոր մարդոց հոգինները: Թուրք պետութեան ղեկավարները խաղաղութիւնն ու արդարութիւնը պաշտող մեր հազարամեայ ժողովուրդին համար այդ գարնան օրը վերածեցին մահուան ահաւոր սառնամանիքին առաջնորդող մուտքի մը: Այդ նախադուռն, այդ մուտքն առաջին անցնողները եղան հայ մտաւորականները: Այդ մտաւորականները բանաստեղծներ էին, արձակագիրներ, դրագէտներ, հրապարակագիրներ, խմբագիրներ, ուսուցիչներ:

Մէկ գիշերուան մէջ ձերբակալուեցան 300 մտքի այդ ջահակիրները: 300 հոգի, որոնք կը սպասարկէին սրբազան բանին: 300 հոգի, որոնք կը սփռէին աստուածային լոյսը ընդդէմ դիւային խաւարին: 300 հոգի, իրենք, բայց որոնք տասնեակներով հազարներու հոգինները կը բանային, կը պատրաստէին զանոնք ճշմարիտին, գեղեցիկին ու բարիին սիրոյն եւ պաշտամունքին:

«Գրական Շրջանակ»ը կազմակերպած է այս երեկոյթը յարգելու համար յիշատակը մեր գրչի նահատակ եղբայրակիցներուն: Ու երբ

– Պետրոս Զարոյեանի խօսքը՝ նահատակ գրողներուն նուիրուած յարգանքի երեկոյի ընթացքին:

յարգանքի երեկոյթ մըն է, ինծի համար, թող ոմանց ատիկա տարօրինակ չթուի, կը կրկնեմ, յարգանքի արտայայտութեան ընթացքին, կը կարծեմ թէ տեղ պէտք չէ ունենան եղերամայրերու ողբերը: Ձիշդ այս պատճառով աւելորդ եւ անտեղի կը համարեմ յիշատակելու տեսարանները այն ցնցող զահանդէսին յօշոտումներէն, որոնք ճակատագրերը եղան մեր նահատակ զրողներուն եւ անոնց հետ նաեւ մեր մէկուկէս միլիոն հայրենակիցներուն: Եթէ ատիկա, այսինքն սուգի օր մը դարձնելը, անխուսափելի հարկաւորութիւն մըն էր եղեռնին յաջորդող սկզբնական տարիներուն, ինծի կը թուի թէ այլեւս անցած ենք այդ հանգրուանէն եւ Ապրիլ 24–ը պէտք է դադրի լոկ սուգի օր մը ըլլալէ: Որովհետեւ համոզուած եմ խորապէս, անկեղծօրէն, որ մեր նահատակներու հոգիներուն անդորը խաղաղութիւն պարգեւելէ աւելի խոովք է որ ընծայած պիտի ըլլանք արտասուքով եւ հառաչով: Վասնզի ողբասացութեամբ ողնայարները կը կքին եւ ոչ թէ կը չտկուին: Եւ եղեռնէն 50 տարի վերջ մէկէ աւելի հասակ առած նոր սերունդներուն մենք պէտք է տանք կորով, վճռականութիւն, պահանջատէրի ուղղաձիգ կեցուածք եւ ո՛չ թէ մուրիկի, աղերսատուի ծնրադրութիւն:

Զօհրապ, Վարուժան, Սիամանթօ, Թլկատինցի, Զարդարեան, Յարութիւնեան, Երուխան եւ միւս բոլորը որոնց անունները հացի պէս հանապազօրեայ իրենց յաճախանքը կը բերեն մանաւանդ մեր նոր սերունդներուն, հացի՛ պէս, բիւրեղացեալ մաքրութեամբ զոյութիւններ են այլեւս: Անոնք ապրող կեանքով բաբախող զոյութիւններ են: Կ'ապրին մահկանացու կեանքէն անբաղդատելիօրէն աւելի ներուժ կեանքով մը, որ այլեւս վախճան պիտի չունենայ: Անոնք կ'ապրին ապրեցնելով մեզ: Վասնզի անոնք ինչ որ տուին իրենց ողջութեան, իրենց զոհաբերութեամբը վերածուած է նշխարի, եւ, ինչպէս պիտենք, նշխարը կրկնակ սնունդ է որ կը պարգեւէ: Այսպէս, եկեղեցիին մէջ բաժնուած նշխարը կը պարունակէ զոյդ սնունդ, ինչպէս ըսինք: Նախ իր բաղադրութեամբը որ ալիւրն է, հացն է: Եւ երկրորդ իր խորհուրդովը որ հաւատացեալին համար կը նշանակէ հաղորդուիլ երկնային կեանքով: Մեր նահատակ զրողներուն համար ալ այսպէս: Նախ իրենց զործերովը կը շարունակեն սնունդ ջամբել հայ մտքին: Այս բոլոր վարժարաններու ցանցին մէջ, որ դուք ունիք Պէյրութի մէջ, զրեթէ ամէն օր դասախօսութեամբ, դասագրքերու միջոցաւ, մամուլի միջոցաւ նոյնիսկ, ամէն օր սնունդ կ'առնեն մեր նահատակ զրողներէն, իրենց մըտքին համար: Ու երկրորդ, երկրորդը ինչպէս նշխարինը, զոհաբերութեամբ չահուած իրենց խորհուրդովը մեզ կը կամրջեն հայ հոգիին, կը պողպատեն մեր ազգային դատին նուիրականութեան դիտակցութեամբը: Որովհետեւ, ամէն անգամ որ, որեւէ մէկը մեզմէ, մանա-

ւանդ երիտասարդութիւնը, կը հանդիսի թերթին մէջ, դասախօսութեան ընթացքին, դասարքին մէջ, մեր նահատակ զոհներու որևէ անունին, անմիջապէս իր դիտակցութեան կը ներկայանայ նաեւ անոր թուրքին կողմէ զոհ դացած ըլլալը, անոր նահատակուած ըլլալը: Եւ հետեւաբար առնելով հանդերձ անունդը որ անոր զորձէն կուգայ, իր հոգիին մէջ յառաջ կուգայ ընդվզում մը այն ճակատագրին համար, որուն ենթակայ եղաւ այդ զրողը, որուն ենթակայ եղան այդ զրողներր: Եւ այդ ընդվզումը առողջ հոգեկան վիճակ մըն է որ պինքը ո՛չ թէ նուաստութեան, ո՛չ թէ սուգի կը մատնէ, այլ ընդվզում կը յառաջացնէ, այլ ցասում է որ իր մէջ կը յառաջացնէ եւ ասիկա առողջ երեւոյթ մըն է:

Ահա թէ ինչու ամէն անգամ որ կ'ոգեկոչենք մեր նահատակ զրողները, միայն ցաւի, վշտի զգացումը չէ որ պէտք է պարուրէ մեզ: Պատուր մարդոց ընդվզումը չէ որ պէտք է խորտակէ մեզ, անոնց, այդ նահատակներուն, այս երկրորդ եւ աւելի ներոյզ կեանքը պէտք է եթէ ոչ անհետացնէ, բայց անպայմա՛ն զգալիօրէն մեղմէ սուգը եւ զայն փոխարինէ տարբեր հոգեկան վիճակով մը: Եւ այսպէս է, այսպէս պէտք է ըլլայ յատկապէս ներկայ եւ գալիք սերունդներուն համար: Որովհետեւ այդ ներկայ եւ գալիք սերունդներուն համար Ապրիլ 24–ը ապրուած թուական մը չէ, այլ պատմութեան արձանագրած մէկ թուականը: Եւ երիտասարդութիւնը անցեալ, պատմական թուականներէն ո՛չ թէ բեկումի, նուաստութեան, ընկճումի, այլ ըմբեղումի, զօրացումի, պողպատանալու ներշնչումներ միայն պէտք է քաղէ:

Բնական եւ հասկնալի էր որ եղեռնէն վերապրողները ապատօնի վերածած ըլլային Ապրիլ 24–ը յաջորդող անմիջական տարիներուն: Որովհետեւ այդ վերապրողները դուրս կ'ելլէին ահաւոր այդ ապանդին ընդմէջէն, եւ ցրուած քիչ մը աչխարհի բոլոր անկիւնները, կը նմանէին ուղեկորոյս մարդոց որոնց տեսողութիւնը ոչ մէկ լոյսի ադրիւր կը նշմարէ, հետեւաբար ինքզինքնին կը համարէին կորսուած, դատապարտուած: Այս վիճակը չատ լաւ կը հասկնան անոնք, որոնք վերապրողներն են 1918 թուականին: Բայց 50 տարի վերջ այլեւս կացութիւնը նոյնը չէ: Ըլլայ Սփիւռքը, ըլլայ մանաւանդ Հայրենիքը նոյն պատկերը չէ որ կը ներկայացնէ, մանաւա՛նդ Հայրենիքը: Այս 50 տարիներուն ընթացքին Հայրենիքը 500 տարուան յառաջդիմութիւն է որ ցոյց տուած է: Անոր դոյութեամբը այլեւս վերջնականօրէն ապահովուած է մեր ժողովուրդին դոյութիւնը: Եւ ո՛չ միայն ապահովուած է իր դոյութիւնը, այլ նաեւ ապահովուած է իր յառաջդիմութիւնը: Եւ Հայրենիքի այս երեւոյթով դոյութիւնը արդէն պատճառ հանդիսացած է, դրդիռ եղած է որ սփիւռքը դուրս ելլէ իր այդ ուղեկորոյս, իր այդ չէզոք,

իր այդ կորսուած, իր այդ դատապարտուած վիճակէն, եւ պարզէ այն պատկերը, որ այսօր դոնէ չօշափելիօրէն ձեղի համար Պէյրութի ներկայացուցած, Լիբանանի ներկայացուցած պատկերն է: Ամէն կողմ դպրոցներ, նախակրթարաններ, երկրորդական վարժարաններ, երիտասարդութիւն, մամուլ, այդ կեանքին կապուած ամրացած, զօրացած, հաւատքով կը նայի ապագային: Հետեւաբար ապագային հաւատքով նայող երիտասարդութեան համար, ես կը կարծեմ թէ պէտք չէ այլեւս բեկումի առիթներ ստեղծել: Եւ այս Ապրիլ 24–ը պէտք է վերածել, ընդհակառակը, յիշատակի տօնի մը, յուշատօնի մը, որուն մէջ անիկա կարենայ քաղել, հպարտութեամբ, իր իրաւունքին պահանջատէրը ըլլալու հոգեկան ուժը:

Եւ երբոր կը կանչուինք յարդանքի տուրքը մատուցանելու մեր նահատակ մտաւորականներուն՝ Վարուժաններուն, Զօհրապներուն, Բէլէկեաններուն, Արտաշէս Յարութիւնեաններուն, նկատի առէք որ այս անգամ յոդնակի էր որ յիշեցի այս անունները, մինչդեռ քիչ առաջ եզակի ըսած էի: Յոդնակի կ'ըսեմ, որովհետեւ անոնք բազմապատկուած պիտի ըլլային, եթէ չջարդուէին մեր մէկուկէս միլիոն հայերը, որոնք անպայմանօրէն ծնունդ պիտի տային նոր Վարուժաններու, նոր Յարութիւնեաններու, նոր Զարդարեաններու, բայց որոնք իրենց ողջմին մէջ ոչնչացուեցան վայրագ թուրքին կողմէ: Եւ կ'ըսեմ, կը կրկնեմ, այսպէս յարդանքի երեկոներու, մենք պէտք չէ որ ողբանք, այլ պէտք է անդրդուելի, անտեղիտալի հաւատարմութեամբ կապուինք անոնց սկսած գործին – այսինքն լուսաւորել հայ ժողովուրդը, զայն դիտակից դարձնել իր արժէքներուն եւ իր մեծութեան, զայն կապել հաւատարմութեամբ իր պահանջներուն եւ իր դատին: Ու եթէ այսպէս ընենք, արժանաւոր յաջորդները եւ ժառանգորդները եղած կ'ըլլանք այդ նահատակներուն, արժանաւոր զաւակները կ'ըլլանք մեր ժողովուրդին եւ հայրենիքին, որ մեր վերջնական կայքն է, մեր գոյութեան խարիսխը:

ՄԱՐԻԵԹԱ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

Հատուցումը վայրագ ոճիրին

Շատ ծեր եմ արդէն: Երբ հայկական գիւղերը կ'այցելեմ, գիւղացիները մայրիկ կը կոչեն զիս: Բայց արդէն շատոնց անցուցած եմ մայրական տարիքը, մեծ–մօր տարիքը եւ ամուսնացած թոռներ ունիմ:

Այսօր կը ցնծամ սեւ թուական մը, հազարաւոր ու հազարաւոր անմեղ հայրենակիցներու մահուան թուականը, մարդոց՝ որոնք մեր ազգին փառքն ու պարծանքն էին, երեխաներու՝ որոնք մեծնալով կրնային աշխարհի փառքն ու պարծանքը դառնալ: Չեմ ուզեր անցեալի մասին խօսիլ, այլ՝ ապագայի: Աչքերս փակելով կ'երեւակայեմ ո՛չ թէ մեռելները, այլ ձեզ՝ աշխարհով մէկ ցրուած ապրող, անոր կորսուած անկիւններուն ու մեծ քաղաքներուն մէջ ապրող հայ սիրելիներս, կ'երեւակայեմ հասակ նետող երեխաները եւ սեւաչեայ սիրուն երիտասարդները:

Շատ փոքր ժողովուրդ մըն եմ: Երկիրը լեցնող մեծ ազգերու հետ համեմատած, փոքրաթիւ ժողովուրդ մըն եմ: Երբ կը խորհիմ մեր ժողովուրդին թափած արեան մասին, սպանուած հայերու մասին, կ'ուզեմ ողջերուն ըսել, մանաւանդ ձեզի՛, հայ երիտասարդներուդ ըսել, թէ այդ կորուստները իրենց որակով, իրենց վեհութեամբ ու տաղանդով որքան մեծ էին: Թող իւրաքանչիւր հայ, իր ասպարէզին, իր վարմունքին ու կեանքին մէջ տասը հայու տեղը բռնէ: Թող հայ ժողովուրդին փառքն ու պատիւը ապրին մեր տաղանդին ու հոգեկան վեհութեան մէջ, թող մեր յատկութիւնները, աշխատանքի մէջ մեր ջանքերը լեցնեն մեր ժողովուրդին աղջիկ թէ մանչ զաւակներուն պակասը, թող անոնք իրենց մասին խօսիլ տան՝ աշխատանքի որեւէ մարզին մէջ:

Ե՛ս, ծերունի կինս կը հաւատամ, թէ ասիկա մարդասպաններու վայրագ ոճիրին լաւագոյն հատուցումն է:

ԱՐՄԷՆ ԴԱՐԵԱՆ

— մեր կորուստը — եւ մեր յաղթանակը

Յիսնամեակ եղեռնի…

Մէկը կը կոչուէր Կոմիտաս, միւսը՝ Զօհրապ, մէկը՝ Սիամանթօ, միւսը՝ Վարուժան, մէկը՝ Սեւակ, միւսը՝ Նաժարկ, մէկը՝ Ճանկիւլեան, միւսը՝ Ակնունի, մէկը՝ Տոքթ. Տաղաւարեան, միւսը՝ Տոքթ. Պէննէ, մէկը՝ Պարթեւեան, միւսը՝ Քէլէկեան, մէկը՝ Թլկատինցի, միւսը՝ Զարդարեան, մէկը՝ Հրանդ, միւսը՝ Վարդգէս, մէկը՝ Բարսեղեան, միւսը՝ Չօկիւրեան, մէկը՝ Յարութիւնեան, միւսը՝ Երուխան, մէկը…

– Ու բոլո՛րը, բոլորը հա՛յ…

Այլ հիմա՝ ո՛ր մէկը թուել, ո՛ր մէկը յիշել, ո՛ր մէկը ոչնկոչել այն բոլոր լուսաւոր դէմքերէն որոնք իրենց անունին հնչեղութեամբ էին զարմէն հայկազուն:

Մէկը՝ վիպասան էր, միւսը՝ քերթող, մէկը՝ ուսուցիչ, միւսը՝ խմբագիր, մէկը՝ իրաւաբան, միւսը՝ աշխատաւոր, մէկը՝ վարպետ խազի, միւսը՝ մշակ դպրութեան, մէկը…

– Ու բոլո՛րը, բոլորը հա՛յ…

Մէկը հնչակեան էր, միւսը՝ դաշնակցական, մէկը՝ ռամկավար, միւսը՝ անկուսակցական, մէկը՝ եկեղեցական, միւսը՝ աշխարհական, մէկը՝ կաթողիկէ, միւսը՝ լուսաւորչական, մէկը՝ բողոքական, միւսը…

– Ու բոլո՛րը, բոլորը հա՛յ…

Յիսնամեակ եղեռնի…

Մղձաւանջի սաստկութեամբ, յաճախանքի ահադնութեամբ կը յառնեա այսօր իւրաքանչիւր հայու սիրտին ու մտածումին մէջ՝ յիսուն

– Արմէն Դարեանի խօսքը՝ նահատակ գրողներուն նուիրուած յարգանքի երեկոյի ընթացքին:

տարիներու, յիսուն Ապրիլ 24–ներու ծանրութեամբ, Հրաշղանէն մինչեւ Սէն, Միսիսիփիէն մինչեւ Գանատա եւ ափերը Լիբանանի:

Յիսուն տարի առաջ էր – երբ՞ւ յիսուն տարի առաջ էր – որ այս «ապրելու Ապրիլ»ի 24–րդ դիշերուան, էլուար՛դ, էլուանալի՛ք դիշերուան մէջ, սողոսկեցաւ ոճիրի՛ն թաթը եւ մեր Ապրիլը վերածեց Մահուան, հայու կեանքին այդ օրացոյցը ներկելով արիւնով, ողջակիզուած հայ մտաւորականներու արդարամաքուր արիւնով:

Ըսի՛ն ոմանք, թէ երկու հարիւր էին անոնք, ըսին ուրիշներ թէ երեք հարիւր եղան անոնք, ըսողներ եղան, թէ դարձան հազար... բայց ինչպէ՞ս հաշուել կորսուած մտածումներուն, սպաննուած դպացումներուն թիւն ու քանակը... Ո՞վ կրցեր է հաշուել ճառագայթները արեւին կամ չողերը աստղերուն... քանի՛ անոնք ժողովուրդի մը ճառագայթող ուղե՛ղն էին, ազգի մը չողարձակող սիրտը:

Ի՛նչ խօսք, որ Գրիգոր Զօհրապին լուսադեղ ճակատը վշրող բարբարոս թաթը, ուղեց այդ ճակատին հետ ջախջախել հայ միտքը:

Ի՛նչ խօսք, որ Դանիէլ Վարուժանին աչքերը փորող դաղանային մատիները, ուղեցին բզքտել լոյսն ի վեր, ազատն ի վեր սլացող հայ հոգիին թեւերը:

Ի՛նչ խօսք, որ Սիամանթոյին սիրտը յօշոտող ժանդոտած դաշոյնը, ուղեց պատռել արո՛ւ դեղեցկութեամբ, արի վեհմութեամբ տրոփող հայուն վարդակարմիր սիրտը:

Ու անոնք որ ուղեցին խեղդել Կոմիտասին ոսկեհունչ հազագը, ի՛նչ խօսք, որ նպատակ ունէին այդպէսով սրոկել հայոց «Անլուելի Զանգակատան» յաւերժաբաւ լեզուակը:

Եւ որովհետեւ հայը կ'ուզէր կեա՛նք, առաւե՛լ կեանք, կը ձգտէր լոյսէ, առաւե՛լ լոյսէ, պատրաստեցին այդ եղերական Ապրիլի եղեռնական դիշերը... եղեռնաչար դիշերները...

Շուրջ մէկ դար առաջ, կանոնած՝ դարերուն եւ պատմութեան դիմաց, Ֆրանսացի հանճարափայլ բանաստեղծ մը՝ Վիկտոր Հիւկոն, դատախազ անաչառ եւ դատաւոր արդարախօս, աղաղակեց իր դայրոյթն ու բողոքը՝ ցոյց տալով յանիսկան Քիոս կղզեակը.

«Թուրքերն անցան այդտեղէն, ամէն ինչ աւեր է եւ սուգ...»:

Յիսուն տարիներէ ի վեր, ու այսօր՝ յիսուն տարիներու դօրութեամբ, ժողովուրդ մը ամբողջ իր ցաւն ու ցասումը կ'աղաղակէ աշխարհի երեսին՝ աշխարհի չորս ծագերէն, վասն արդարութեան, մարդկայի՛ն արդարութեան, ցոյց տալով համատարած աւերն եւ սուգի մէջ սուզուած երկիր մը, իր հինաւո՛ւրց, հնամենի՛ երկիրը, ուրկէ անցան ու դեռ կ'անցնին թուրքերը...Ու մեղի հետ, մեղի՛ համար յիսուն տարիներէ ի վեր, կ'աղաղակեն մեր ամայացած ու թողքուած արտերն ու

Ջարդակոտոր մրգաստանները, մեր աւերակուած օճախներն ու տուները, մեր այրած ու դեռ մխացող կալերն ու կողոպտուած ամբարները, մեր հրկիզուած դպրատուներն ու վանատուները, մեր որբացած հովիտներն ու դերեվարուած լեռները...

Օ՛ այդ աղաղակը, հայոց դաշտերուն, հայոց հողերուն աղաղակը, որ իրրեւ պատգամ արմենական, կ'անցնի սերունդէ սերունդ... ունկնդրեցէ՛ք, նահատակ Սիամանթոյի սիրտն է անոր արձագանգողը.—

Հալածական կամ աքսորեալ, դուք վտարանդի կամ տարագիր,
Ո՞ւր էք, եւ ո՞ւր են ձեր բազուկները, որ մեր կողերը կ'արօրէին...
Ո՞ւր էք եւ դուք հին օրերու անկաշառ եւ անկնճիռ նահատակներ,
Երբ ձեր բրտինքն հուժկու եւ վեհ հողագործի,
Մարգարտի պէս կուգար հոսիլ ծալբերուն մէջ մեր ակօսին,
Հին օրերու ձեռուըներ, ո՞ւր էք դուք, ձեռբեր օրհնեալ,
Ձեռբեր անպիղծ, ձեռբեր յուրթի՛ եւ արգասաւո՛ր,
Ձեռբեր բարի՛ եւ բեղմնաւոր, ձեռբեր վսե՛մ եւ վճռակա՛ն...

Ցիսնամեակ Եղեռնի...

Ի՛նչ անիմանալի, անպատմելի վայրագութեամբ ջախջախեցին հայրենի ակօսներուն վրայ հակած վե՛հ հողագործի այդ ճակատները, հայո՛ւ ճակատները... փչրեցին անշեղ ակօսներ բացող այդ անշեղ բազուկները, հայո՛ւ բազուկները... կտրեցին ակօսներն ուռճացնող մեղաւոր ձեռքերը, հայո՛ւ ձեռքերը, ու ոճիրը որ գործուեցաւ այդպէս՝ մեր ժողովուրդին դէմ, չունէր իր նախընթացը, չունեցաւ իր նմանը իր գործադրութեամբ, իր նպատակով, իր տարողութեամբ:

«Ո՛վ մարդկային արդարութիւն...», *մօտ երեսնամեակ մը ետք է որ միջազգային ատեան մը իր օրէնսդիրքին մէջ տուաւ բացատրութիւն մը այդ ոճիրի նմաններուն,* — ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆ... *բայց լռեց ու դեռ լուռ է նոյնինքն այդ ոճիրի մասին:*

Այդ ոճիրը չունէր, չունեցաւ իր նմանը իր պատճառած կորուստին քանակով, որակով, հետեւանքով: Որովհետեւ՝

— *Մեր սուգը սո՛ւգն է ոչ միայն կորսուած մէկուկէս միլիոնին, այլ բազմապատկուած է ծնելու կարելիութենէն զրկուած հայ մանուկներու, ծաղկելու իրաւունքէն կողոպտուած հայ պարմանիներու, ստեղծագործելու չնորհէն յափշտակուած հայ մարդերու կորուստո՛վը նաեւ: Որովհետեւ՝*

Մեր կրած նիւթական եւ հոգեկան աղէտը չի՛ սահմանափակուիր մոխրացած մեր Անդաստաններու տարածութեամբ, ջարդուած մեր Աբօրներու քանակութեամբ, մեր տքնաջան Մշակներու սպաննութեամբ: Ցիսո՛ւն այգեկութքներու, յիսո՛ւն հունձքերու, յիսո՛ւն մրգահաւաներու անվերադարձ կորուստով, այլ նաեւ կորուստո՛վը այն սերմնացան-

ներուն, որոնք սերունդէ սերունդ, բնական օդակաւորումով, պիտի կանգնէին «յաղթահասակ»՝ մեր անդաստաններուն դիմաց, պիտի արօրէին զանոնք՝ նո՛ր, յուրթի՛ հունձքերու վստահութեամբ եւ հաւատքով:

Մեր կորուստը եղաւ ե՛ւ հող, ե՛ւ սերմ, ե՛ւ հունձք, ե՛ւ հունձքեր:

Հունձք մը ոսկեհեղեղ, որ պիտի դար, անպայմանօրէ՛ն, պիտի դար մեզի՛ համար եւ մարդկութեան: Վկա՛յ, հայոց հազարամեայ դըպրութեան՝ այդ նահատակ մշակներուն եւ սերմնացաններուն պարգեւած լիաբուռն վաստակն իսկ:

Արդարեւ, Գրիգոր Զօհրապի մը կորուստով, հայ գիրին ու համաշխարհային դրականութեան չտրուեցաւ այլեւս իմանալ այն նոր «Լուռ ցաւեր»ը եւ նոր «Ղեմատանքի Զայներ»ը, որոնք կ'արձագանգէին անոր մեծ ու աղնիւ սիրտին մէջ...

Դանիէլ Վարուժանի մը սպանութեամբ, հայ եւ համաշխարհային քերթողութեան ի վնաս խեղդամահ եղաւ «Գինիին Երգ»ը, որ արդէն սկսեր էր պղպջալ երեւնամեայ բանաստեղծին հոգիին հնձաններուն մէջ: Եւ դեռ ի՛նչ այլ երգեր...

Սիամանթոյի խողխողումով, մարեցան ընդմիշտ այն «ճառադայթները», որոնք պիտի ողողէին «Մտածումի եւ Կեանքի Տաճարնե-րը «վսեմական քերթողին»:

Ռուբէն Սեւակի կեանքի ակին խափանումով, խափանուեցաւ առ յաւէտ այն կարկաչող երակը որ նոր թարմութիւն պիտի բերէր մեր ծաղկազեղ ածուին:

«Ցայտալոյս»ի հեղինակին անժամանակ անհետացումով, կորսընցուցինք դրական Լուսատօնի մը խոստումը նաեւ:

«Վանք»ի վիպասանին ջախջախումով, մեր գրականութիւնը կը կրէ տակաւին նոր բարձունքի մը ձգտող թռիչքի մը անժամանակ խորտակումին ցաւը:

Երուխանի մը, Հրանդի մը, Թլկատինցիի մը կեանքի դիրքերուն ոճրային պատառոտումը, հայոց գեղեցիկ Մատեանն է որ զրկեց թանկագին նոր էջերու պարգեւէն:

Ու տակաւին, իր շուրջի արհաւիրքէն ցմրուր թեւատուած կոմիտասին լռութեամբ, հայոց թեւաւոր խօսքն է որ զրկուեցաւ նոր «Մխածեռնակ»ներու զարուններէն, եւ նոր «Գարուն ա»ներու ծիծեռնակներէն:

Ցիսնամեակ Եղեռնի...

Այնքա՛ն ահաւոր, այնքան անպատում եւ անսպառ եղաւ մեր կորուստը, որ ահա յիսուն տարիէ կը պատմենք այդ մասին՝

Մենք մեզի,

Իրարու,

Ուրիշին, ու դեռ չկրցանք ամբողջական պատկերը տալ մեր ցաւին:

Ո՛վ հեղնանք պատմութեան... ուրիշ ոչ այլ ոք, քան նոյնինքն ոճիրը յղացող, ոճիրը գործադրող միտքը միայն կրցաւ տալ ոճիրին պրպտապատճառն ու տարողութիւնը, ու նաեւ մեր կորուստին թուաբանակա՞ն հաշիւը, այս համառօտ նախադասութեամբ.— «Երեք ամսուայ ընթացքին, ես՝ հայկական հարցը լուծելու համար, աւելի՛ գործ տեսայ քան Ապտիւլ Համիտը երեսուն տարուայ մէջ»:

Յիշեցնե՞լ, թէ այդ նոյն Թալէաթն է որ Ապրիլեան Եղեռնէն հապճեպ մէկ տարի առաջ, կը մասնակցէր հայ գիրերու դիւտի 1500–ամեակին եւ հայ տպագրութեան 400–ամեակի տօնակատարութեան, եւ ունկընդրելէ ետք այդ առիթով Գրիգոր Զօհրապին արտասանած մէկ ճառը, ի ներկայութեան հայ, տեղացի եւ օտարազգի կրօնական եւ աշխարհական անձնաւորութիւններու, կը յայտարարէր.—

«Այսօր, հայ գիրերու 1500–ամեակին եւ հայ տպագրութեան 400–ամեակին հանդիսաւորութիւնը կատարելապէս տօնելու համար հաւաքուած ենք այստեղ, եւ ես՝ յանուն կառավարութեան՝ կը մասնակցիմ ձեր ուրախութեան»: («Ժամանակ» 1913, թիւ 1603):

Հայ գիրերու դիւտին ուրախութեան մասնակցելու ի՛նչ իւրայատուկ ձեւ, Աստուա՛ծ իմ... ձեւ մը՝ վայել... վայել... իրեն... միայն... իրեն եւ իր նմաններուն... որովհետեւ, այդ պահուն իսկ արդէն, անոր ուղեղին մէջ կը ծրագրուէր դժոխային ոճիրը.— Ջնջել հե՛տքըն իսկ հայ գիրին, կայինահարելով Մշակներն ու Պահակները անոր... Ու ձեւ մը դեռ՝ յար եւ նման հայկական հարցը լուծելու բարբարոսական այն միւս ձեւին, որ կը նպաստակադրէր՝ պահել մէկ հայ, ա՛ն ալ՝ իրրեւ նմոյշ քայքերեան թանգարանին...

Ցիսնամեակ Եղեռնի... Ուզեցին դարերու բթութեան տապարով հարուածել Հայ Գիրին մրզատաշ ծառերը, արմատախիլ ընել ամէնէն պեղուղեղ հասակները, տապալել Հայոց նոպելի բարտէն, Հայոց պըրղաչատ ընկուզենին, Հայոց քաղցրաբերք թթենին... Հայոց ծիրանի ծառը... որպէսզի... որպէսզի... Ջնջուի հիմնովին, հիմնայատակ Մեսրոպի միւռոնաբոյր աջով քանդակուած դի՛րը Հայոց, Մաշտոցով հիմնուած դպրութիւնը մեր... ընդմիշտ աւերուի, մոխրանայ, վուշհանայ սօսեաց անտառը մեր, որպէսզի... որպէսզի... յետ այնու «ընդ եղէգան փող՝ բոց չելանէր...»: Այլ ելաւ, որովհետեւ չէին դիտեր մեր բոցաշունչ վահագնին հզօրութիւնը:

Օ՛ դուն, ապրելու, վերստին ստեղծագործելու Հայու իւրայատուկ կամք, որ աքսորի անասահման տառապանքներուն մէջ եւ անասհմանելի աւազներուն վրայ անգամ դիտցար մեսրոպեան այբուբենին տասերակը փոխանցել վիրաչատ եւ սովահար մեր որբուհիներուն...

Դուն, միա՛յն դուն էիր որ ինչպէս միշտ պրահեցիր Հայու հոգին,

դուն որ պինած էիր, կրկի՛ն պինդիր բազուկները մեր Նեմխեաններուն՝ Սերոբներուն եւ Անդրանիկներուն, Թիրայրներուն եւ Փարամաղներուն, պոյդ Մուրատներուն եւ անզուգական Գայերուն եւ ազատասէր սարերու ազատատենչ մեր հայդուկներուն բոլոր:

Դուն, մի՛այն դուն էիր որ ոտքի հանած էիր եւ կրկի՛ն հանդիր մեր Սասնայ Ծուռերուն ծուռերը՝ Վանէն՝ Շապին Գարահիսար, Հաճընէն՝ Մուսա Լեռ, Ալաշկերտէն՝ մինչեւ Ուրֆա եւ Սարուպարապատ:

Յիսնամեա՛կ եղեռնի...

Օ՛ դուն, Հայու խրատատուկ տառապակոծ կեանք... Հոդիդ մէջ Տէր Զօր եւ հոդիդ՝ Տէր Զօրներ, քալեցիր յիսուն տարիներ, անցա՛ր յիսուն երկիրներ:

Ո՛ւր որ գացիր, դրիր դրոշմը քու առեղծապործ չնորհքիդ, բայց հիւսուող խրատքանչիւր նոր պատի առջեւ, սիրտդ մղկտած քու հեռաւոր հայրենի տունիդ վրան պատին համար: Ու կանչեցիր կռունկը, խօսեցար ծիծեռնակին, ձայնեցիր կաքաւին, պաղատանքով մը որ չունի իր նմանը ո՛չ մէկ անդիր եւ դրաւոր դրականութեան մէջ: Զլսեց ոչ ոք կանչդ մայրենի հողէդ դուրս, հայրենի հողէդ հեռու, որովհետեւ օտա՛ր էր չեչտդ՝ օտարի ականջին՝ ձայնիդ արձագանգը բնականաբար եղաւ պղտոր:

Երկինքի ա՛յս գմբէթին տակ է որ քու կարօտդ դառաւ հարազատ արձագանգ, որովհետեւ այս հողին վրա՛յ է որ առաւել քան այլ տեղ՝ դուն տեսար թեւաթաց սիրտ ու պատառ սրտաթաց թեւեր: Հո՛ս է որ ունեցար սրտակից մը, որ իր եղբայրութիւնը ընծայեց քեզի, բաժնելով քեզի հետ իր կեանքի ճանապարհը մինչեա երէկ՝ Զօհրապներն ու Սքըլները, Դանիէլ Վարուժաններն ու Օմար Համատները բաժներ էին մահուան նոյն ճանապարհը՝ վառն առաւել լոյսի եւ աղատութեան:

Դար մը առաջ, հայ բանաստեղծը երդեր էր իր հայրենի հողին անմահ քաղցրութիւնը՝ սիրտին մէջ անմահ պատկեր մը՝

«Լիքանաս եւ իւր մայրիներ»...

Այսօր՝ կանդնած յաւերժադէզ մայրիներու հայրենիքի հողին վրայ, անհուն երախտապիտութեամբ ու սիրով է որ կ'երդէ սիրտդ՝

«Լիքանաս եւ իւր մայրիներ» ու նաեւ

«Լուսնան եա ախտար, հըլու»...

Այլ՝ «կանաչ եւ քաղցրիկ Լիբանան»ի հանդէպ պատցած սիրոյդ եւ երախտապիտութեանդ համազօր՝ անապատ եւ խորունկ են կարօտդ ու սէրդ հանդէպ հայրենի, մայրենի հողիդ հեռաւոր:

Քանդի երկուքն ալ իրրեւ ակունք ունին Հայո՛ւ սիրտդ...

Յիսնամեա՛կ եղեռնի...

Օ՛ դուն Հայու իւրատուկ վրէժ, որ պիտցար Աւրաքի աջափ-

նեայ անսահման տատասկին՝ հակադրել ձախափնեայ կանաչը անծիր, չղթայուած Մասիսին դիմաց՝ արձակել Բիւրականը աստղերն ի վեր, աւերուած վանքերուն ի յիշատակ կառուցանել Մատենադարանը մեծրոպանուն, փշրուած խոյակներուն ի յուշ՝ դէպի երկինք խոյացնել կլոր անիթեայ գիրքը մեսրոպատառ:

Իմ քոյր, իմ եղբայր հեռաւոր,

Փա՛ռք Ցարալէզներուդ նաեւ, որոնց չնորհիւ մեր խաւարումին համար պատրաստուած անծայր դիշերին մէջէն կրցար հասնիլ հրաշափառ Ցարութեան մը, որուն «վարդահեղեղ արշալոյս»ին ոտնաձայները լսած ըլլալու, զայն երազած ըլլալու «մեղք»ին համար է որ ելաւ ի Գողգոթայ աննման Վարուժանը՝ իր աննման ընկերներուն հետ...

Ու հողի այդ պատառիկը, զոր խլեցիր արեան մէջ խեղդուող հայրենի մեր աչխարհէն, ամրանիստ կառուանն է ու խարխիսը վաղուան ամբողջական Հայաստանին: Վաղուան վրայ դրուած՝ այսօրուան մեր միակ, մեր ապահով դրաւն է ան եւ գաղթահայը անանուն եւ անտէր գաղթական չընող կեանքի, յոյսի եւ հպարտութեան մեր մայր աղբիւրը:

Ցիսնամեակ Եղեռնի...

Եղեռն, որ խլեց, ու տարաւ հարիւր, հազար, բիւր, միլիոն եւ միլիոններ: Մէկը՝ մտաւորական, միւսը՝ չինական, մէկը՝ արհեստագէտ, միւսը՝ արուեստագէտ, մէկը՝ ծաղկած, միւսը՝ նորածիլ, մէկը...

— Ու բոլո՛րը, բոլորը հայ, որոնք այդ հեռաւոր, այդ մօտաւոր Ապրիլին իրենց ողջակիզումով լուսաւորեցին մեր ճանապարհը, գացին մահով զմահ կոխելու, որպէսզի սերունդները որոնք եկան, որոնք պիտի գան, կեանքո՛վ կոխեն զմահ, եւ առ յաւէտ:

Ցիսնամեակ Եղեռնի...

Որ այսօր աւելի քան երբեք, Հրազդանէն մինչեւ Սէն, Միսիսիփին մինչեւ Գանգէս ու Լիբանանի այս ափերը արդարութեան տրոփով, արդարութեան պահանջքի՛ տրոփով է որ կը կշռութաւորեն ամէն հայու սիրտ:

Անցա՛ն բոլոր Լենկթիմուրներն ու Շահ Աբբասները, Հայը մնաց ու չարունակեց, Հայը կը չարունակէ, Հայը պիտի չարունակէ իր դերը, մարդկային, իր առաքելութիւնը՝ կանգնած՝ այսօր աւելի հզօր քան երէկ՝ պատմութեան քառուղիներուն վրայ, պահանջելո՛վ արդարութիւն, հաւատալով Արդարութեան յաղթանակին, աւելի վաղ քան թէ ուշ:

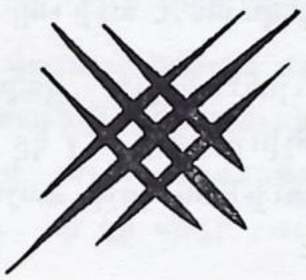
Հայու հոգեկան արժէքներու եւ վիտակցութեան վսեմութեան, մարդկութեան եւ պատմութեան մէջ անոր ունեցած, անոր վերցուցած բարձր առաքելութեան, անոր խաղաղատենչութեան եւ չինարարութեան ուրիշ ինչ աւելի լաւ ապացոյց քան այն կոչը, որով Հայաս-

տանի զրողները կը հրաւիրեն հայրենաբնակ ամէն հայ, յաւերժացնելու Ապրիլեան Եղեռնի մէկուկէս միլիոն հայ նահատակներուն յիշատակը, տնկելով՝ մէկուկէս միլիոն ծառ, որպէսզի յաւերժ կանաչ մնայ յիշատակը անոնց որոնք ինկան թուրքին տապարով:

Մէկուկէս միլիոն ծառ, կացինահարուած մէկուկէս միլիոնին ի յիշատակ եւ ի յուշ մանուանդ... որպէսզի միշտ եւ առ յաւէտ զալար մնայ Նայիրեան գեղահասակ բարտին...

Օ՛ դուն, Հայու իւրայատուկ յաղթանակ անմահանուն... որ հզօրութիւն կուտաս հայրենի բանաստեղծին՝ աղաղակելու իրաւ հըպարտութեամբ մը՝ ի լուր բոլորին, բոլորին, բոլորին՝ բարեկամ թէ թշնամի...

Մենք մեզ ոչ մէկից չենք գերադասում,
Բայց մեզ էլ գիտենք,
Մեզ հա՛յ են ասում,
Ու ինչո՞ւ պիտի չհպարտանանք,
կա՛նք:
Պիտի լինենք:
Ու դեռ... շատանա՛նք:

ՍԱԻՏ ԱՔԸԼ

ՀԱՅՈՑ ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ՓԱՌՔԸ

24 Ապրիլ 1915···:

Այդ օրը, մեր գոյութենէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով, արեւը ծագեցաւ երկու տեղէ···: Ա՛յն տեղէն, ուրկէ կը բարձրանայ սովորաբար, ու նաեւ Հայաստանէն··· Մորթոտուած էր եւ արիւնլուայ··· Սակայն այդ օրուընէ ի վեր, սկսաւ աւելի՛ շողարատ լուսաւորել տիեզերքը:

Երկու հարիւր բանաստեղծ, երաժիշտ, փիլիսոփայ եւ գիտնական··· Դահիւնները խուժեցին անոնց տուներէն ներս եւ շղթայեցին զիրենք, ու ղրկեցին դէպի աքսոր եւ սպանդանոց:

Վայրագ ազդանշանին վրայ՝ դանակը մօտեցուցին պատմութեան ամենագեղեցիկ եւ ամենավեհ մէկ կերտուածքին՝ մեծ եւ անմահ Հայաստանի ոգիին, որ մերժեց ծունկի գալ ու հերոսը չկոչել հերոս, բարձրանակատ եւ ազնուասիրտ Հայաստանին, որուն արիւնը այսօր դարձած է արի՛ւնը քաղաքակրթութեան:

Ու քացուող իւրաքանչիւր վարդի հետ, լեռներուն վրայ տարածուող իւրաքանչիւր շողի մէջ կը լսուի քանաստեղծութիւնը Հայաստանին, ազատութեան կոչը Հայաստանին, դիւցազներգութիւնը Հայաստանին:

Ու այսօր, աշխարհի ամբողջ կ'ունկնդրէ ձայնը հայ քանաստեղծներուն, հայ գրողներուն, հայ քաղաքագէտներուն, գիտնականներուն եւ երաժշտագէտներուն: Ու օրինակովը Սայաթ-Նո-

---

— Սաֆա Աքըլի խօսքը՝ նահատակ գրողներուն նուիրուած յարգանքի երեկոյի ընթացքին:

վայիլ որ մեռաւ սուր ի ձեռին, հայ մտաւորականները առաւել կը լուսաւորեն աշխարհը, իրենց սրտերուն մէջ՝ Հայաստանը ու նաեւ կեանքն ու ապատութիւնը:

Ու այսպէս՝ իւրաքանչիւր երկնակամարի մէջ կայ Վահան Թէքէեան մը, կայ Միքայէլ Կիւրճեան մը, որ ծերունազարդ հասակին անգամ կը շարունակէ սիրերգել գեղեցկօրէն, կայ Միկոյեան մը, որ կը ղեկավարէ աշխարհի մեծագոյն պետութիւնը, կայ Խաչատուրեան մը, որ կը շարունակէ գործը Պախին, Պէքհովէնին ու Մոցարթինն...:

Ու գեղանի Հայաստանը իր աչքերու լոյսէն լո՛յս կուտայ մարդկութեան ու կը սորվեցնէ թէ ինչպէս պէտք է ծառայել արդարութեան:

Ոչ մէկ անգամ պատմութեան մէջ եղած է այսքան արիւնահոսութիւն: Հայաստանէն առաջ կային նահատակներ, իրմէ ետք եղաւ նահատակեալ բաղաքակրթութիւն մը:

Ի՛նչ զարմանալի փա՛ռք է հայ ժողովուրդին փառքը: Եթէ կան երկիրներ, որոնց փառքը հիւսուած է սուրով, Հայաստանի՛նը հիւսուած է արդարացիօրէն, եթէ կան երկիրներ, որոնց պատմութիւնը գետինը դռփող վայրագ կրունկ մըն է, Հայաստանինը՝ համակ սէր է եւ խաղաղութիւն: Եթէ ուրիշներ ապրեցան ներխուժումներով, աւերումով եւ ջարդերով, Հայաստանը ինքզինքն բարձրաբերձ Արարա՛տն է, որ կը նայի յաւերժութեան:

Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Խօսում է Երեւանը

– Խօսում է Երեւանը...

Այսպէս ամէն անգամ, որտեղ էլ լինեմ, որ երկնքի տակ, միշտ այդ բառերը ինձ յուզում են, կարօտ ու բերկրանք յառաջացնում...

Ես այդ բառերը լսել եմ Մօսուլում եւ Պաղտատում, Վառնայում եւ Գահիրէում, Փրակայում եւ Փարիզում, առաւելապէս Մոսկուայում, համարեայ միշտ, եթէ չասեմ ամէն օր:

– Խօսում է Երեւանը...

Ու մեսրոպեան տառերով մարգարտանման բառերը շարւում են մէկը միւսի ետեւից, մէկը միւսից զօրեղ ու իմաստալից...

Կարող ես երկար ժամանակ չդնալ Հայաստան, բայց նրա կեանքը բազմատեսակ՝ միշտ մօտ է մեր սրտին, ռատիօալիքները, Երեւանից մեզ բերում են նրա չնչառութեան բուրմունքը, ամէն մի ելեւէջը...

Եւ ահա նորից, այս օրերին, մեր ժողովուրդի այնքան լարուած օրերին, նորից ու նորից մեր ականջին է հասնում Երեւանի անուշ ձայնը.

– Խօսում է Երեւանը...

Եւ ինչ:

Մեզ բոլորիս յուզող հարցի մասին...

– Սովետական Հայաստանի կառավարութիւնը որոշել է ի յիշատակումն անմեղ զոհերի, 1915 թուականի 24 Ապրիլի, հանրապետութեան վայրերում միանգամից ծառատնկում կատարել – ՄԻԿՈՒԿԻՍ ՄԻԼԻՈՆ ԾԱՌ...

Անմեղ զոհուածների յիշատակը միշտ դալար պահելու համար...

Մեր հերոս ընկածների անունները վառ պահելու համար...

Մեր աճող սերունդներին միշտ յիշեցնող ծառերը 1965 թուականին տնկած...

Հայ ազգի անմահ ոգին ու ստեղծագործող միտքը միշտ վառ պահելու...

– Անտիպ գրութիւն՝ ուղարկուած յատկապէս այս հատորին համար:

Շուտով Մեծեռնաբերդի բարձունքից դոհերի յիշատակը դովեղող Ցուշարճանը նոր ծառերի շրջապատում խօսելու է հայի սրտին՝ դալար տերեւի շշուկով, մատաղ ծառերի սլսըսլսոցով ու մեր անմեղ մանուկների թոթովանքով: Նրանք այնտեղ են դալու իրենց տատիկների հետ միասին խաղալու, կաղդուրուելու, լոյ քաշելու, որ մի օր էլ իրենց յանճնուի աւագների յաղթական դրօշակը...

Մեր այս տողերը ոչ անրջանք են, ոչ էլ հեռաւոր նրատ...

— Խօսում է Երեւանը...

Երեւանի ասած խօսքերը մէկուկէս միլիոն ծառերի զարդասատումը մի չգրուած պոէմ է — այնքան անսպասելի ու նոյնքան մեծ, հումանիստական, թշնամութեան, վայրենութեան, ղաղանութեան ու ցեղասպանութեան նկատմամբ աշխարհացունց հարուած: Այո՛, հարուած: Սակայն այլ տեսակի, մի տեսակի, որ ընդունակ է պետութիւն ունեցող ազգը, իր վաղուայ օրը լաւ տեսնող ժողովուրդը, իր ուժերի վրայ վստահ ու իր զաւակների պայծառ դալիքը պատրաստող կառավարութիւնը...

Մեր երկիրը քար ունէր: Շատ, անքանակ, սակայն քիչ ունէր նա ծառեր, բուսականութիւն:

Ծառը կեանք է, երջանկութեան աղբիւրներից մէկը:

Միլիոնուկէս ծառերը մի ամբողջ երկիր է իրենից ներկայացնում:

Այդ ծառերը այնքան սեղիք ունեն մեր մանուկներին, որոնց մանկութիւնը ոչ ոք խանդարել չի կարող ու պիտի չկարողանայ...

— Խօսում է Երեւանը...

— Խօսիր, խօսիր, իմ անմա՛ն, իմ անո՛ւշ Երեւան, այսօր, վաղը, ամէն օր: Եւ մի օր էլ ռատիօալիքները կը տանեն իրենց հետ մէկուկէս միլիոն ծառերի շշուկը, աշխարհով մէկ տարածուած կարօտ սրտերին իրենց երգը...

Մոսկուա, Ապրիլ 1965 թ.

ԳԱՌՆԻԿ ԱԴԴԱՐԵԱՆ

ԿՏԱԿ ԵՂԵՌՆԱԿԱՆ

Սփիւռքի ամբողջ՝ Մուսա լե՞ռ է հիմա, տղա՛ս,
Մուսա լե՛ռ մը անծայրածիր,
Ուր ամէն ծերպ
կարծես ձե՛ռք է մարտնչումի,
Ամէն բարձունք՝
Դիմադրական դի՛րք մը անհաս,
Եւ ամէն ժայռ՝
Խիզախումի՛ փամփիշտակալ:
Սփիւռքի ամբողջ՝ հիմա խրա՛մ է հոգեկան,
Ուր զէնքի տեղ՝
Հայոց տա՛ռն ու բա՛նն են միայն ամենագօր,
Ջրահի տեղ՝
Մեծ Եղեռնին յաճախա՛նքն է մշտաբորբոք,
Եւ արթնութեան տէգին փոխան՝
Արդարութեան ծարա՛ւն է մեր անդնդախոր:
Սփիւռքի ամբողջ՝ հե՛ւ ու հե՛րկ, բա՛ռ է եւ շեշտ,
վաղուան համար գրուող գի՛րք է մագաղաթեայ,
Մեր հնամեայ ողբերգութեան արա՛րն է նոր,
Վրէ՛ժն է մեր շարունակուող,
Որովհետեւ՝

Տարագնաց մանուկնե՛րը հայաբարբառ՝
– Հատուցո՛ւմն են մեր անցեալին,
Հայ դպրութեան կա՛յծ մը վառող ամէն տաճառ՝
– Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին,
Հայոց երգին զա՛նգը ամէն երկնքի տակ՝
– Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին,
Հայոց մտքին վերընձիւղո՛ւմն ընդհանրական՝
– Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին,
Հայրենաբա՛ղձ կամ հայաշո՛ւնչ ամէն մատեան՝
– Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին,

Կռվող Վարդանի շուրջ հավաքված զորքերը

Միշտ իբրեւ հայ ապրելու տենչն այս իրավառ՝
– Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին,
Սփիւռք բառին գոյութի՛ւնն իսկ հազարերանգ՝
– Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին:

Հատուցո՛ւմն է մեր անցեալին՝ չըսել երբեք
Թէ վախճանն է արդէն գրուած՝
Հայրդ գրեց ծնունդըդ երբ ի՛ր իսկ արեամբ,
Ձլռել կամ չխլացնել՝
Անցեալը երբ ձա՛յն է եւ ո՛ւնկ միանգամայն,
Ձողբալ կորուստն առատութեան՝
Երբ փրկութեան դեռ կաթիլներ, հատիկնե՛ր կան,
Ձամբաստանել այսօրն հիւանդ՝
Հրա՛շք է երբ այսօր բառին ապրի՛լն անգամ:

Հատուցո՛ւմն է մեր սրբազան՝ այրել հոգին՝
Մոմին վերջին կայծո՛ւն անգամ,
Բարձրանալ միշտ՝ ծառին նման արիութեան՝
Թէկուզ ձմեռն ըլլա՛յ դաժան,
Թիավարել հոսանքին դէմ ամէն վայրկեան՝
Հեղեղն ըլլա՛յ քէկուզ անսանձ,
Անկումին մէջ նոյնիսկ՝ գրկել վերջին անգամ՝
Բերրի հո՛ղը մեր պատմութեան:

Սփի՛ւռքն ամբողջ՝ Մուսա Լեռ է հիմա, տղա՛ս,
Մուսա Լե՛ռ մը դիւցազնական,
Ու ես, ու դուն՝
Բեկորները մեծ եղեռնին,
Կանգնած ենք միշտ լերան վրայ մեր գոյութեան:
Կանգնած ենք մենք՝ յիսուն տարուան,
Ցիսուն վէրքի ապառներո՛ւն վրայ դաժան,
Ու կը կռուինք:
Կ'իյնայ մէ՛կը հիմա այնտեղ,
Կը մնայ մէ՛կն հիմա անթաղ,
Բայց կը կռուի՛նք մենք շարունակ՝
Մուսա Լերա՛ն վրայ անծայր:
Սո՛վ է յաճախ, ու երաշտի
Մարախնե՛ր կան բազմահազար,
Մո՛ւթ է յաճախ, ու խաւարի

Ջղջիկներ կան մահագուժկան,
Դասալխման սողոսկումներ կան տակաւին,
Եւ վատութեան թափանցումնե՛ր դեռ դաւադիր,
Բայց կը կռուինք մենք շարունակ՝
Մուսա Լերան վրայ անծայր:

Ծո՛վն է ետին,
Բայց այս անգամ
Ո՛չ թէ ծովը անորոշին,
Ուրկէ կրնան գալ նաւերը ողորմութեան,
կրնան չգալ գուցէ բնաւ,
Այլ հարազատ՝
Ծո՛վն հայրենի,
Որուն ամէն շառաչը կա՛նչ մըն է ծաւի,
Որուն ամէն ալիքը ձե՛ռք մըն է բարի,
Որ ինքն ամբողջ՝
Վերադարձի նա՛ւ մըն է նոր ու վիթխարի:

Ցո՛յսն է ետին,
Բայց այս անգամ
Ո՛չ թէ յոյսը անծանօթին,
Որ կրնայ մեզ դարձեալ ձգել ճամբու կէսին,
Կամ չտանիլ նոյնիսկ բնաւ,
Այլ անաղարտ
Ցո՛յսը երկրին,
Որուն ամէն թրթիռը թե՛ւ մըն է առոյգ,
Որուն ամէն ժպիտը ցո՛լք մըն է կապոյտ,
Որ ինքն ամբողջ՝
Վաղուան նայող պատուհա՛ն է անվարագոյր:

Լո՛յսն է ետին,
Բայց այս անգա՛մ
Ո՛չ թէ լոյսը որբ ճրագին,
Որ կրնայ մեզ հազիւ տանիլ աղջամուղջին,
Եւ կամ մարիլ՝ յանկարծամահ,
Այլ յորդառատ՝
Լո՛յսն արեւին,
Որուն ամէն ճաճանչը թո՛ւր մըն է վճիտ,

Որուն ամէն համբոյրը սէ՛ր մըն է անբիծ,
Որ ինճն ամբողջ՝
Անխոչընդոտ ճանապա՛րհն է դէպի երկիր:

... Ու կը կռուինք մենք շարունակ՝
Սփիւռք լեռան վրայ անծայր:
Մեր երդո՛ւմն է հիմա, տղա՛ս,
Զլխել դի՛րքն արիութեան,
Իյնալ գուցէ՝ խորշակահար,
Բայց վերստին կանգնի՛լ հպարտ,
Զգալ գուցէ դո՛ղը մահուան,
Բայց մագլցի՛լ ամէն վայրկեան,
Լուսամուտները գտնել փակ,
Բայց ապակին փշրե՛լ դարձեալ,
Հո՛ղն իսկ գտնել անհիւրընկալ,
Զսողոսկի՛լ սակայն բնաւ,
Մրուրն ըմպել՝ սիրոյ փոխան,
Սակայն մնալ անդաւաճա՛ն,
Տեսնել ինքզինք՝ մե՛րկ ու լքուա՛ծ,
Բայց պահել միշտ յո՛յսն իր՝ հաստատ,
Իր սրտին մէջ կապա՛րն զգալ,
Բայց բաբախել սրտի՛ նման,
Գուցէ յանկարծ անդե՛կ մնալ,
Գուցէ դառնալ վէ՛րք անդարման,
Գուցէ ցաւի՛ն մէջ խարանալ,
Անէանա՛լ,
Բայց նայիլ միշտ արեգակին,
Հերքել նահա՛նջն առանց երգի,
Ե՛րգը հեգել դիմադրութեան,
Ու հաւա՛տքն իր՝
Ընել շաղա՛խ ու պատուանդա՛ն,
Մինչեւ տղա՛ս,
Ողբին վերջին վանկե՛րն անգամ՝
Փոխուին երգի՛ եւ օրհնութե՛ան,
Ցաւին վերջին հեւքե՛րն անգամ՝
Փոխուին խինդի՛ ու ցնծութե՛ան,
Մութը դառնայ լոյսի՛ օրրան,
Լոյսը դառնայ հա՛ց առօրեայ,
Օրերը մեր ըլլան կայան՝

Ծիրո՛յ, յոյզի՛, երջանկութե՛ան,
Խոհերը մեր ըլլան վրան՝
Արարչակա՛ն անդորրութեան,
Ափը զգայ զո՛վը զուլալ՝
Ալիքի՛ն հետ ողջագուրման,
Ալիքն զգայ բերկրա՛նքն անխառն՝
Ափի՛ն կանաչ խաղաղութեան,
Հողը գտնէ իր լիառատ
Սե՛րմը կեանքի ու լիութեան,
Սերմը գտնէ իր արգաւանդ
Հո՛ղը՝ բարի ու մայրական,
Վերջին հայը՝ որ է՛ դեռ հայ,
Դառնայ գիրկի՛ն հայրենական,
Վերջին հայը՝ որ է՛ դեռ մարդ,
Մարդուն դառնայ եղբա՛յրն ազատ,
Արարա՛տը գերեվարեալ՝
Փալէ յանկարծ դէպի Արաքս,
Փալէ դէպի Մա՛յր Հայաստան,
Վէ՛մը դառնայ մեր յաղթութեան,

Մինչեւ, տղա՛ս,
Այս կտակը
Եղեռնական՝
Դառնայ երա՛զ
Մարմնաւորուած,
Դառնայ անմա՛հ
Լուսապսակ,
Յաւերժակա՛ն
Յուշամատեան:

Պէյրութ, Ապրիլ–Յուլիս 1964

(*Հատուած*՝ «Մատեան Ցաւի
Եւ Հատուցման» *պոէմէն*)

ՌԱՖԱՅԵԼ ԱՐԱՄԵԱՆ

Երկիր գնաց...

Փողոցը կարծես բարձունքից հոսում էր ցած, հոսում էր իր տներով, առուներով, փշատենիներով, եւ զարմանալին այն էր, որ տարիներ շարունակ հոսում – հոսում էր ու չէր թափւում փոսում տեղաւորուած փողոցի մէջ, որին հանդիպում էր իր ընթացքի ժամանակ:

Հիմա նա մտածում էր այդ մասին: Նա այդ մասին մտածում էր, երբ երեկոյեան տուն վերադառնալիս մի պահ կանգ էր առնում բարձունքից դահավիժող փողոցի սկզբում, եւ պատրաստւում էր լողորդի նման հոսանքին հակառակ լողալով բարձրանալ վեր՝ դէպի իր տունը: Սկզբում թեթեւօրէն կռանում էր, աջ ուսը առաջ պարզում կարծես ջրվէժի տակ էր մտնելու, եւ յետոյ, դանդաղ, շատ դանդաղ սկսում էր բարձրանալ, ու միշտ նրան թւում էր, որ ոչ թէ բարձրանում է, այլ այդպէս թեթեւակի կռացած եւ ուսն առաջ պարզած կանգնած է տեղում, ու փողոցն է դալիս հոսում իր վրայով, հոսում ու դնում է ցած, եւ դրանից է, որ ծանօթ տները մի պահ հաւասարւում են իրեն եւ յետոյ եւս ընկրկում, դահավիժում:

Օրուայ այն պահին, երբ նա տուն էր վերադառնում, սովորաբար դռների առաջ մայրեր էին լինում նստած՝ ջահել ու տարեց մայրեր, յետոյ երեխաներ, որ հօրով-մօրով էին մեծանում: Երբ փողոցի հոսքը նրան բերում, հաւասարեցնում էր, փշատենիների ամենաստուերոտ

– Անտիպ պատմուածք՝ ուղարկուած յատկապէս այս հատորին համար:

մասին, նա յանկարծ յիշում էր, որ մայրերի ու հօրով–մօրով մեծացող երեխաների կուտակումն այստեղ է, ու առաջին զգացումը՝ լողորդի եւ հոսող փողոցի զգացումը, լքում էր նրան, ու բարձրանում էր մէկ ուրիշը, որն ամէն անգամ պարմանալի նոր ու չկրկնուած էր թւում: Նա կանգնում էր այս հօրով–մօրով երախաների մօտ ու մտածում, որ աշխարհում ամենածանր բանը որբութիւնն է, անհեր–անմեր մնալը: Այդ մտքից մի տեսակ կուչ էր գալիս նրա սիրտը, եւ նա սկսում էր ինքն իրեն խղճալ ու ողբալ:

Մինչեւ հիմա էլ ծերուկը երազում տեսնում էր հօրն ու մօրը, իսկ արեւով ողողուած, որճաքարերից իրենց պարտէզի պատը, դէպի գետը դնացող զառիթափ փողոցը, և իրեն՝ ծնողների չուրջը պտտուելիս, խաղալիս, ինչպէս այս տղան, որ փշատենու ճիւղին հեծած իշնում էր փողոցի բարձունքից: Նա փորձեց բռնել ցած վազող տղային, ուղեց գոնէ ձեռքով դիպչել իր մանկութեանը... ու չկարողացաւ. կտրուկ չարժումից քիչ մնաց վայր ընկներ եւ սիրտը դրանից աւելի դառնացաւ, աւելի սեղմուեց: Անօգնական, նոր ոտի ելած երեխայի նման ծերուկը չուրջը նայեց, եւ նրան թւացաւ, թէ իսկապէս ինքը հօրով մօրով մեծացող երեխայ է, ու այս փշատենին, որ ճղատարած փռուել է ճանապարհի վրայ, հայրական տան դրան առջեւի այն փշատենին է, որն աշնանը դեռ հեռուից կարմրուկ հանած երեխայի նման կարմրին էր տալիս, իսկ այդ չներկուած դուռը՝ իրենց պարտէզի դուռն է, որի եռեւում զարմանալի ծառեր կային, ստուերոտ թփեր, կոռեմի մարդեր ու մի չուն, զառամեալ, դեղնադոյն չուն:

Ծերուկն աւելի յուզուեց, եւ վախից, որ յանկարծ ամէն ինչ կարող է կորցնել, կարող է կորցընել այս անսպասելի վրայ հասած մանկութեան տպաւորութիւնները, հոտերը, ձայները, գոյներն ու պատկերները, փակեց աչքերը:

Փողոցի կեդրոնում կանգնած էր նա փակ աչքերով _ եւ ոչ ոք չգիտէր, որ ծերուկի կոպերի տակ ծնւում ու մարում են տասնեակ տարիներ առաջ ապրած կեանքից կտորներ, որ նա հիմա իսկապէս տեսնում է իր մօրը, լսում է նրա ձայնը, յետոյ տեսնում է մի փոքրիկ տղայի, որ ինքն է, լսում է անցած գնացած անձրեւի խշշոցը, խշշոց, որ էլ երբեք ոչ մի անձրեւ չի կրկնելու նրա համար:

_ Բարի երեկոյ, Մարտար հայրիկ...

Ինչ–որ մէկը կարծես դիպաւ նրա ուսին, կոպտօրէն ցնցեց ու մանկութեան կախարդանքները հալուեցին, չքացան, թափուեցին

ցած: Մերուկը զարմացած նայեց չուրջը, ուզեց պարզել, թէ ով էր իրեն բարեւողը ու նկատեց, որ բարեւողը ջահել այն հարսերիից էր, որ նստած էր դրան չէմին ու դուլպայ էր գործում:

– Բարի երեկոյ, աղջիկս:

Այո՛, ամէն ինչ վերջացաւ, ամէն կախարդանք չքացաւ: Մերուկը դանդաղաքայլ շարունակեց բարձրանալ վեր:

– Բարի երեկոյ, Մարզար հայրիկ:

– Բարի երեկոյ:

– Որտեղի՞ց, Մարզար հայրիկ:

Կ'ուզէր կանգ չառնել, չպատասխանել, բայց չէր կարող, չէր լինի, բարի երեկոյ ասողը Հաճի կարապետն էր, այն Հաճի կարապետը, որ իրենից երեւի հինգ տարով փոքր է, բայց նըստում է դրան չէմին, թզբեհ է քաշում ու իրեն պահում է աւելի տարեց, քան ինքը: «Նա երեւի երազներ չի տեսնում, իսկ մօրն ու հօրը երբեք չի յիշում» – ինքն իրեն ասաց Մարզար հայրիկը եւ բարեւելով Հաճի կարապետին ասաց.

– Կիլիկիայէն կուգամ:

Հաճի կարապետը քթի տակ ժպտաց: Նա դիտեր, որ Մարզար հայրիկը յաճախ է չրջագայում Կիլիկիայում, Զէյթունում, Մարաշում, Սրաբկիրում, Մալաթիայում, թեպէտ ոչ մի տեղ բարեկամ չունի, իսկ ինքը թէկուզ Կիլիկիայում եղբօր որդիներ ունի, Զէյթունում՝ քրոջ աղջիկներ, չի դնում, ծանր տեղը չի թեթեւացնում, ինքը հաճի է, եւ դիտի արժանապատուութիւնը բարձր պահել, իսկ սա, այս Մարզար հայրիկը երեխաների հետ պրոյց է անում, հարսներին բարեւ է տալիս ու բարեւ առնում ամէն մարդուց, որ բարեւում է իրեն:

– Հը՛, ի՞նչ կար Կիլիկիայում:

Մարզար հայրիկը որսաց նրա հեղնական տոնը, որ ծանօթ էր իրեն ու նեղանալու փոխարէն երկարօրէն լռեց, յետոյ խօսակցին դառնալով հարցրեց.

– Հօրդ, մօրդ երազումդ տեսնո՞ւմ ես:

– Հօրս, մօրս, – չփոթուեց Հաճի կարապետը, – չէ, չեմ տեսնում:

– Իսկ ես տեսնում եմ:

Հաճի կարապետը դէմքի չըներկաւ, թէ ինչու էր Մարզար հայրիկը այդ մասին հարցնում իրեն ու թէ ինչո՞ւ ասաց, որ ինքը երբեմն տեսնում է հօրը, մօրը:

– Իսկ առանց երազի, այնպէս, բաց աչքերով տեսնո՞ւմ ես:

Հաճի կարապետը բոլորովին չփոթուեց: Եթէ երազում չի տեսնում, էլ էապէս բաց աչքերով ինչպէ՞ս կարող է տեսնել:

– Իսկ ես տեսնում եմ, չպատասխելով Հաճի կարապետի պատասխանին, ասաց Մարզար հայրի-

կը։ Ծեռոյ նա յանկարծ նստեց Հաճի Կարապետի կողքին, առաւ նրա ձեռքից թզրեհը եւ արագ-արագ մէկը միւսի ետեւից հատիկները քաշելով, խօսեց։

– Դու լինձնիկ հինգ տարով փոքր ես, դու երկրից ես, Մասխի ետեւում մնացած երկրից։

– Հա, էդպէս է, հինգ տարով փոքր եմ, երկրից եմ, – զարմացած կրկնեց Հաճի Կարապետը։

– Ասում ես, թէ Կիլիկիայում եղբօրդ տղաներն են ապրում, իսկ Զէյթունում՝ քրոջդ աղջիկները։

– Ասում եմ։

– Ինչո՞ւ չես գնում նրանց տեսնելու, կը գնաս-կը գաս սիրտդ կը բացուի, յետոյ երկիր կը գնաս, երկիր գնալուց լաւ բան կա՞յ։

– Երկի՞ր, – զարմացաւ Հաճի Կարապետը։

– Բա, երկիր։ Ա՛յ, երբ գնում եմ Կիլիկիայ, Զէյթուն, Մարաշ, Մալաթիա, թւում է, թէ ամէն ինչ իր տեղն է, ոչինչ չեմ կորցրել։

– Երկիր աւտոբուսով, տրամւայով, կամ տրոլէյբուսով էլ կը գնան, – նորից զարմացաւ Հաճի Կարապետը։

– Իսկ դու ոտով գնայ, որ չփշրես երկիր գնալու պատրանքը, այ այսպէս, մի փետ վերցրու ու գնայ, եւ երբ կը հասնես Կիլիկիա, որեւէ մէկի դրան առաջ նստի, հանգստացի, բարեւի անցնող-դարձողին, հարցրու որտեղից է, ո՞ւմ տղան եւ յանկարծ կը գտնես ծանօթիդ որդուն, կը յիշես նրա հօրը, նրանց տունը Ատանայում կամ Այնթապում ու ոչինչ կորցրած չես լինի, Աստուած վկայ ոչինչ, եւ կը թուայ թէ կոտորած էլ չի եղել, այլ ծերացել ու մի տարի առաջ մեռել է քո ընկերը, բարեկամը։ Իսկ ինչ կայ որ, կարող էին մեռած լինել, մենք որ ապրում ենք, այդ դա է զարմանալի, ես արդէն 78 տարեկան եմ, իսկ դու...

– Հինգ տարով փոքր, – կանխեց Հաճի Կարապետը, որ չէր սիրում իր տարիքը ասել։

– Հա, հինգ տարի փոքր, բայց ամբողջ օրը էսպէս նստում ես դրան առջեւ եւ երկիր չես գտնում, ա՛յ, թէ երկիր գնաս, եւ րազում մօրդ, հօրդ կը տեսնես, մանկութիւնդ էլ կը տեսնես, հարազատ դիւղն էլ...

– Ես գիւղացի չեմ, Ատանա քաղաքից եմ։

– Ուրեմն Ատանան կը տեսնես, ու ոչինչ, ոչինչ կորցրած չես լինի։ Դա մեծ բան է, Հաճի Կարապետ, մեծ բան, երբ կորցնում ու աւելին ես ունենում։

– Ինչպէ՞ս թէ, արդէն չորրորդ անգամ զարմացաւ Հաճի Կարապետը ու ինքն իր վրայ

բարկացաւ այսքան զարմանալու համար։

– Այդպէս, հենց այդպէս, Հաճի Կարապետ, կորցնում ու չես կորցնում, դա մեր ժողովրդի ուժն է։ Այ, իմ որդին, որ երկիրը չի տեսել, նորից մտովի տեսնում է, եւ քանի որ նա տեսնում է, ուրեմն ոչինչ չենք կորցրել։

– Իսկ ես չեմ տեսնում, դառնութեամբ ասում է Հաճի Կարապետը։

– Կը տեսնես, հաճի, անպայմանն կը տեսնես։ Վաղը դնանք Մարաչ։

– Որտե՞ղ է Մարաչը։

– Ա՛յ, այնտեղ, Նորքի վերեւը։

– Գնանք, բայց տրամայ կը նո՞ւմ է։

– Տրամայ չէ, իսկ ավտոբուս դնում է, իսկ մենք ոտքով կը դնանք, երկիր պէտք է ոտքով գնալ։

Ծերերը համաձայնւում են։ Մարգար հայրիկը թզրեհը վերադարձնում է Հաճի Կարապետին ու ոտքի ելնում, Հաճի Կարապետը նոյնպէս ոտքի է ելնում, նա հինգ տարով փոքր է Մարգար հայրիկից ու դրա համար ոտքի է ելնում։

Մարգար հայրիկը դանդաղ բարձրանում է վեր ու թէպէտ փշատները դեռ չեն ծաղկել, նըրան թւում է, թէ իրենց տան դրան առջեւի փշատենին արդէն բերք է տուել, կարմիր–կարմիր փշատներով է լցուել, ինչպէս երկրում մնացած այն փշատենին, որ կարմրուկ հանած երեխայի նման կանգնած էր ճանապարհի վրայ, երբ գաղթում էին...

Մարգար հայրիկը բարձրանում է, իսկ Հաճի Կարապետին թւում է, թէ արդէն, երբ փակում է աչքերը, տեսնում է հօրը, մօրը, տեսնում է Աստանան, եւ նա ինքն իր վրայ զայրանում է, որ վաղուց չի փորձել փակել աչքերը, եւ չի համաձայնուել Մարգար հայրիկի հետ երկիր դնալ, ա՛յ, հենց այսպէս, ոտքի ելնել ու երկիր դնալ...

ՄՈՇԱՄԷՏ ԻԹԱՆԻ

جڤيرا چڤ

(ՎԷՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ)

Արարատի լուսապայծառ կատարին,
Հայելիին մէջ վճիտ՝
Ստեղծագործ ժողովուրդի մը անմեռ,
Տեսայ դաժան ուրուականներն անցեալին
Եւ դէպի վեր բարձրացող
Կարաւաննե՛րը վաղուան:

***

Աղջիկները Նայիրեան՝
Կարծես հիմա հուրիներուն հետ անմեղ
Կ'ըմպեն բաժակը սիրոյ,
Ու կ'անհետին ինչպէս եղիամն առտուան՝
Արեւին տակ հրակէզ,
Արովեանին հետ միևչդեռ
Կը մնայ դեռ կոտտացող
Հայաստանին խորունկ վէ՛րքը միմիայն:

***

Ժողովուրդ մը կը հեռանայ իր երկրէն,
Մտրակին տակ թրքական,
Բայց ամէն տեղ կը պահէ՛,
Ցորեանի սո՛ւրբ հատիկներ,
Վերադարձի ոսկի սերմե՛ր արգաւանդ:

***

Ջարդին, արեան ու սուգին,
Հոգեվարքին մէջ անգամ,

Մայրերն հիմա կը ծնին նոր սերունդներ,
Ամբոխները կը գրոհեն յաղթական,
Եւ հայկական ամէն բարի տակ դարձեալ
Կը բացուի ծի՛լ մը ահա:

***

Գրպանիս մէջ ժամացոյց մը կայ հիմա՝
Հայաստանի մէջ շինուած,
Աղջնակիս թեւին վրայ՝ արծաթէ
Ապարանջան մը կայ հայոց երկիրէն,
Իմ մանչուկիս կուրծքին վրայ կը փայլի,
Հայոց անյաղթ Անթարին՝
Սասնայ Դաւթին շքանշանը ահա,
Որ կարծես իր լոյսէ հզօ՛ր նիզակով
Գիշերներուն զուլո՛ւմն է որ կը ճեղքէ:

***

Անթիլիասի ապակեայ պարզ բաժակով
Պիտի ըմպեմ ձեր գինին
– Ցաւերժօրէն թող մնան
Ձեր այգիները՝ յուրթի,
Ցաւերժօրէն թող հնչէ,
«Գայեանէ»–ի երգն անոյշ,
Ցաւերժօրէն թող ժպտի
Վարդագոյն տուֆ բարը ձեր՝
Սեւանի լոյս ափերուն:

***

Ու դուն՝ Թալաթ, արնաթաթաւ ձեռքերով,
Դուն՝ որ ամբողջ ազգ մ'ուզեցիր սպաննել,
Միլիո՛ն անգամ լսէ վախճանն այս հիմա
– Խեղդուէ՛ դուն փոթորկող
Անմեղներու արեան մէջ,
Ու թող ապրի՛ յաւիտեան
Հայաստա՛նը յաղթապանծ:

Թարգմ. Գ. ԱԴԴԱՐԵԱՆ

Պէյրութ, Ապրիլ 1965

ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՇԻՇԵԱՆ

Տխուր պատմություն

Երբ դեռ փոքր էր, տղաս յաճախ հարցնում էր ինձ.

– Դու որտեղացի՞ ես, հայրի՛կ:

Ես պատասխանում էի.

– Կիլիկիացի:

Եկաւ ժամանակ, որ այդ պատասխանը նրան չբաւարարեց, նա ուզեց աւելին իմանալ:

– Ո՞ր քաղաքից, հայրի՛կ:

– Իմ ծնողները վահկացի են,– ասացի ես:

Վահկան նոր անուն էր նրա համար, եւ դրանով իսկ առաւել հետաքրքրական: Ես ստիպուած եղայ այն դառնել թուրքիայի քարտէզի վրայ եւ ցոյց տալ որդուս:

Երբ մի քիչ մեծացաւ, նա սիրեց, նոյնիսկ հպարտացաւ իր մեծ հօր հայրենիքով: Ու մի օր էլ հարցրեց.

– Շա՞տ են վահկացիները:

Ես մի քիչ ուշացրի պատասխանս.

– Ո՛չ, շատ չեն, վահկայից մարդ չի ազատուել, բացի տասը տարեկան մի տղայից:

– Միւսնե՞րը:

– Բոլորին սպանել են: Աչխարհի տարբեր երկրներում ապրող վահկացիները այդ օրը հայրենի դիւղում չեն եղել:

Տղաս մի պահ մտածեց, ապա ասաց.

– Դու ճանաչո՞ւմ ես նրան: Պատմիր այդ տղայի մասին:

Ես նրան ճանաչում էի:

– Անտիպ պատմուածք՝ ուղարկուած յատկապէս այս հատորին համար:

* * *

Ես նրան ճանաչում էի, բայց նա անշուշտ տղայ չէր այլևս: Ամուսնացած, առեւտրական մեծ խանութի տէր: բարձրահասակ մարդ էր պարոն Պետրոսը, որ տօն օրերին գալիս էր մեր դիշերօթիկը եւ ինձ քաղաք տանում:

Ես նրան ճանաչում էի նախքան տեսնելս, տարիներ առաջ: Հայրս պատմել էր վահկացի մի տղեկի մասին, որ աղէտից հրաշքով ազատուած, սպանուածների տակից դուրս գալով, վազել էր դիւղից դուրս, վազել էր ձորերն ի վար, այդիների միջով, վազել էր ամբողջ առաւօտն ու կէսօրը, վազել էր ամբողջ երեկոն ու գիշերը, Սիս հասել, որպէս միակ վկան պատմելու համար Վահկայի վրայ իջած աղէտի մասին:

Անսովոր այդ պատմութիւնը սովորական էր այդ երկրում, սովորական էր նրան լսողների համար: Եւ կանայք գրկել էին տղային, իրենց արտասուքը խառնել նրա արտասուքին: Եւ, տղամարդիկ դիրք էին փոխել բազմոցի վրայ, ծերերը կռացել էին իրենց թեղրահների վրայ, երիտասարդները խորունկ ներս էին քաշել թուխթունի ծուխը:

Եւ բոլորը լռել էին: Լռել էին տղամարդիկ, լռել էին կանայք, լռել էր ինքը՝ տասնամեայ Պետրոսը:

Եւ այդպէս լուռ նա անցել էր ամբողջ դաղթի ճանապարհը, այդպէս լուռ մեծացել էր, այդպէս լուռ տուն չհինել, ընտանիք կազմել, դործը առաջ տարել:

Տօնական օրին նա գալիս էր դիշերօթիկ՝ մեր դպրոցը ու ինձ քաղաք տանում, որ առանց ծըննողների արձակուրդներին տխուր չլինեմ, որ կլինը սեղանը լցնի մրդերով ու կարկանդակներով, որ ես ինձ երբեք չդդամ այնպէս, ինչպէս ինքն էր դդում ամբողջ կեանքում:

Նա ինձ տանում էր նաեւ խոսելու համար: Ամբողջ կեանքում լռած այդ մարդու լեզուն բացւում էր իմ ներկայութեան, եւ նա սկսում էր խօսել, խօսել: Նա նկարագրում էր Վահկան ամենայն մանրամասնութեամբ:

– Բերդը լերան գագաթն է, – ասում էր նա ու ձեռքերի օգնութեան դիմում, – Վահկան ներքեւն է, լերան կողին: Բերդի ու գիւղի միջեւ այդիներ կան, խընձորի, տանձի, խաղողի այդիներ, որոնք լեռներն ի վար իջնում, երկարում են մինչեւ Սիս: Ոչ ոք ինձ նման լաւ չդիտի Վահկան, որովհետեւ...

Նա չրթները մօտեցնում էր ականջիս, կարծես գաղտնիք էր խոստովանում:

– Ես վերջինը տեսայ մեր գիւղը: Վերջին անգամ ես տեսայ մեր գիւղը, ու այնպէս է դրոշ-

մուել ուղեղիս: Ծուխ էր բարձրանում, ծուխ, որ ծածկել էր բերդը, հասել էր երկնքին, ես այսօրուայ պէս յիշում եմ:

* * *

Ես տղայիս պատմում եմ այն, ինչ ինքս գիտեմ եւ այն, ինչ հայրս է պատմել: Գուցէ եւ ուրիշ բաներ, որոնք տարիների հետ խառնուել են իմ յուշերին: Տղաս լուռ լսում է, ու յանկարծ հարցնում.

– Այժմ որտե՞ղ է նա:

– Քանաաայում, – ասում եմ, – վերջին անգամ ես լսեցի, որ նա Քանաա է տեղափոխուել:

Տղաս նորից է լռում: Նրա ուղեղում կարծես ինչ-որ պայքար է տեղի ունենում, կարծես անլուծելի հարցեր խաչաձեւում են իրար, յետոյ մտահոգ հայեացքը յարում է վրաս ու հարցնում.

– Ինչո՞ւ:

Նա հարցնում է, բայց այդ հարցի տակ ես զգում եմ պահանջկոտութիւն:

Եւ ես չեմ ուզում նրան ասել ճշմարտութիւնը, չեմ ուզում ասել.–

– Որովհետեւ յոյս ունէի, որ Քանաայում գործերն աւելի լաւ կ'ընթանան:

– Որովհետեւ կարծում է, որ Քանաայում աւելի լաւ տուն կ'ունենայ, աւելի ճոխ սեղան, աւելի չքնաղ հագուստ, արագընթաց աւտոմեքենայ, աւելի անհոգ կեանք:

Այդ բոլորը չեմ ասում, բայց տղաս սպասում է իր հարցի պատասխանին:

Ես ասում եմ.

– Գիտեմ, մենք չենք նամակցում:

Բայց տղաս գիտի, նա լռում է, ապա ցածր, խոր ապրումով ասում.

– Հայրիկ, ինչո՞ւ նա փախաւ Վահկայից, ինչո՞ւ ամբողջ ճանապարհին լռեց, մտքում պահեց Վահկայի պատկերը եւ յետոյ գնաց Քանաա:

Ես չեմ պատասխանում:

Միայն մի ցանկութիւն ունեմ: Ուզում եմ, որ հեռաւոր Քանաայում նստած Պետրոսը կարդայ այս տողերը եւ պատասխանի իմ տղային: Նա՛ պատասխանի իմ տղային:

ՅՈԼԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Վերջ խորհ է Յուզը...

Այդ սկիզբէն էր,
Որ բարեխօսը միջոց մըն էր լոկ
Ուղղափառ կեանքին,
Եւ մարդը ինքն էր իր մտածումին
Տէրը պրգաւանդ...
Այդ սկիզբէն էր,
Որ սգաւորը ինք միայն կ'ընէր
Սուգ ու պատարագ,
Իսկ հարսնեւորները՝ երգ ու խրախճանք:
Այդ սկիզբէն էր...

Եւ լաւ է յիշել սկիզբը առաջ,
Լաւ է անցեալը ապրիլ անընդհատ,
Եւ մուրճը զարնել պատմութեան ալիքի
Թափով անվհատ...
Եւ մուրճը զարնել՝
Զօդելու համար սկիզբն ու վերջը,
Ջանդելու համար անօրէն տեսիլը,
Եւ արդարութեան կշիռքը կերտել՝
Կշռելու համար՝ սկիզբն ու վերջը...

Բայց լաւ է յիշել սկիզբը առաջ,
Ցիշել երգերը հառա՛չ աո հառա՛չ,
Ցիշել վէրքերը,
Ցիշել հերկերը,
Եւ ապա ճարել՝ դարմանն ու դեղը...
Բայց ո՛րն է վէրքը,

Եւ ո՛րն է դեղը,
Ապրիլի՛ ամսուն՝ ապրի՛լն էր մերը,
Ապրելո՛ւ համար մեռնիլն էր մերը,
Մերը չէ՛ր սակայն,
Մեռնելո՛ւ համար ապրիլ չէր մերը,
Մեռնելով մահին յաղթե՛լն էր մերը,
Եւ... յաղթեց հայը,
Յաղթեց ու խմբեց իր ուժն ու յոյսը,
Իր անիւններուն մոխիրն ու լոյսը,
Եւ, վերապրումի պրպէս ապացոյց՝
Դարձաւ աշխարհին
Նոր աշխարհացոյց:
Դարձաւ աշխարհին,
Կրկնապատկուած նոր տեսիլ ու հաւատք,
Որոնող հանճար,
Ստեղծագործող միտք լուսապայծառ,
Եւ բռունցքի դէմ
Բռո՛ւնցք անվեհրտակ,
Անյա՛ղթ դրօշակ...

Բայց, լա՛ւ է յիշել հառա՛չ առ հառա՛չ,
Երբ խորն է ցաւը,
Երբ վաղն է դաւը,
Երբ շրթներուն մէջ
Նահա՛նջն է՝ բառը,
Բայց լաւ է կանգնիլ,
Բարձրանալ կրկին,
Ու ներկան ընել վրէ՛ժն անցեալին...:

Պէյրութ, Ապրիլ 1965

Համաշխարհային տարածքի գրավումը

Մ. ՎԻԳԷՆԵԱՆ

ԱՐԵԱՆ ՉԱՅՇԸ

1

Աքրամ դուրս ելաւ իրենց բակէն՝ երերուն քայլերով: Հոգին խառնարան մըն էր անորոշութեան եւ հակասական ըղձումներու: Ֆայլերը ղինք ուղղեցին դէպի դիմացի լայնարձակ դաշտերը: Լաւ էր հեռանալ դիւղի ժխորէն եւ առանձինն մնալ բնութեան դիրկը՝ ինքն իր հետ:

Կանխահաս գարունը իր բուվանդակ դունապեղութեամբ, թանկարժէք գորգի մը պէս փռուած էր հանդիսակաց դաշտերուն ու մարգագետիններուն վրայ: Օրը կէսօրուան կը մօտենար թէեւ, սակայն վայրի ծաղիկներու բոյրով յագեցած թարմ ու զով գիւղուհի մը կը դղուէր մարդու դդայարանքները:

Աքրամ սահմանաքարի մը վրայ նստաւ եւ դանդրահեր դլուխը երկու ափերուն մէջ, աչքերը փակ, աշխատեցաւ վերյիշել բոլոր մանրամասնութիւնները՝ իրենց ինչ որ պատահեցաւ այդ առաւօտեան:

Կրտսեր եղբայրը՝ պատանի Հասան, դրացի որբեւայրի Մէրիէմի հաւուն ոտքը կոտրած էր եւ երբ ինք ականջը քաչելով յանդիմաներ էր դայն, այս վերջինը անակնկալ կերպով ըմբոստանալով երեսն ի վեր պոռացեր էր.— «Հայո՛ւ կտոր. ի՛նչ իրաւունքով ականջս կը քաչես»: Թէեւ երէց եղբայրը՝ Շէֆիք խիստ կերպով պատժելով՝ ախորը բանտարկեր էր Հասանը եւ ջանացեր էր սիրալիրութեամբ մոռցնել տալ անախորժ պատահարը, սակայն Աքրամ դէչ կերպով ցնցուեր էր: Ձեռքերը թուլցեր էին եւ ակնապիշ ու չուարած նայեր էր իր դէմ կանգնած եղբօրը: Դեռ մինչեւ հիմա ականջին կը հնչէին «Հայու կըտոր» նախատական բառերը: Ի՛նչ կը նշանակէր այդ, ուրեմն ինք արար չէ՞ր, ամբողջ դիւղին մէջ յարդ ու պատիւ վայելող Շէյխ Իպրահիմի հարազատ որդին չէ՞ր: «Հայու կտո՛ր»... Հա՛յ էր

ուրեմն լինք, հա՛յ, հա՛յ... կ'ևրեւի դիւղին մէջ ամէն ոք դիտէր այդ, եւ դիտակցաբար կը կեղծէին իր առջեւ, կ'արդահատէին իր վրայ:

Աբրամին դլուխը սասակօրէն կը ցաւէր. կարծես ճակատը սալ մըն էր, որուն վրայ մէկը կը մրճահարէր անխնայօրէն:

Ոտքի ելաւ եւ մղձաւանջային երազի մը մէջէն քալելու պէս, քայլերը դինք առաջնորդեցին դէպի դաշտին խորերը: Անցած կեանքի ուղին սկսաւ ահիլ աչքերուն առջեւէն: Ջանաց վերակենդանացնել մանկական կեանքի առաջին յուշերը: Ահա մշուշոտ աչքերուն առջեւ կերպարանք կը ստանար խոշոր աչքերով հիւանդկախ մանուկ մը, շրջապատուած դուրդուրոտ հոգիներով: Հետզհետէ կը մեծնար ան. աշխարհը նոյնպէս կը մեծնար իրեն համար: Լայնարձակ դաշտերը զայն իր դողը կը կանչէին: Ան կը սիրէր հողը, հողի ընդերքէն հրաշքի մը հանդոյն դուրս ժայթքող աւոք հասկերը. կը սիրէր կենդանիները, մանաւանդ իր նժոյգը՝ «Սեւուկը»՝ անխօս սրբատակից ընկերը, որուն հետ միասին մեծցան. կը սիրէր իր դիւղը, աղիւսաշէն քառանկիւն բակերով եւ սրածայր տանիքով պարզուկ տնակներով: Կը սիրէր հորիզոնը լայնարձակ՝ վերջալոյսի հրդեհով բոցավառ, երբ հովիւ Հասանը ոչխարներու հօտը իր առջեւը ձգած, կը մղկտացնէր «նալէյլին», որուն թախծոտ չեչաները ալիք ալիք տարածուելով կուղային կը հասնէին դիւղ եւ կը թափանցէին հոգիէն ներս:

Կը յիշէր հիմա՝ «մէարէսէյ»ի պաշտօն կատարող՝ դիւղի մղկիթին կից խոշոր անհրապոյր սենեակը ուր ծալլապատիկ դեռին նստած, կ'ունկընդրէին իրենց ծերունի չէյխին ձարձրացուցիչ դասերը եւ ... հատու ճպռտը կը ճաշակէին: Եւ այնուհետեւ ուսանողական տարիները՝ դրացի դիւղաքաղաքին մէջ: Հոն էր որ բացուեր էին իր աչքերը կեանքին, ճանչցեր էր չարն ու բարին, սիրտն ու հոգին լուսաւորուեր էին ուսման հուրով:

Եւ տակաւին՝ դիւղի նախարարավաճառի դեղանի դուստրը՝ սեւաչուէն Նարիմանը, սիրոյ առաջին երգը:

Աբրամ հիմա հասեր էր հորի մը քով: Գիւղապետ Ահմէտի ծեր ձին ճախարակը դարձնելով ջուր կը քաշէր հորէն: Հորէն քիչ անդին՝ քանի մը ծիրանի ծառեր եւ մենաւոր ուռենի մը: Ուռենի... Լ՛նչ հոգեղրաւ պատկեր մը կը դծագրէր ան հիմա երեւակայութեանը առջեւ: Այդ ծառին տակ էր որ առաջին անգամ սիրոյ ջերմութեամբ բաբախեր էր սիրտը եւ դողդոջ շրթները ըմպեր էին սիրոյ դինուիլցնող նեկտարը: «Նարիմա՛ն...» մրմնջեցին Աբրամին շրթները: Տակաւին բոլո-

ջուրին հպումը համելի սարսուռ մը յառաջացուց բովանդակ մարմնին մէջ: Քիչ մը հեռուն կովեր եւ ոչխարներ խաղաղօրէն կ'արածէին: Գիւղին պատանի հովիւ Շիլ Ռաչիտը պատկերապարտ հիշողներով, ձեռքի դաստակի օղնութեամբ ոչխարները եղէսպատուրենի արտէն դուրս կը հանէր: Մայր խճուղիէն՝ ծանրաբեռն ուղտերու կարաւան մը կ'անցնէր: Կարաւանին առջեւէն յաղթականօրէն քալող իշուկի մը վրայ նստած ուղտապանը կարծես կը մրափէր: Հեռո՛ւն, դիւղի ծայրամասին խրճիթէն բարակ ծուխ մը վեր կը բարձրանար: Ամէն ինչ այնպէ՛ս հանդարտ էր ու խաղաղ: Կեանքը իր բնական հունովը կ'ընթանար: Շրջակայքին վրայ իշխող այս անդորրութիւնը հեղհեղուկ համակեց նաեւ Աբրամը, եւ անոր յոգնած աչքերը լինքնաբերաբար դոցուեցան:

2

Երբ Աբրամ աչքերը բացաւ, օրը արդէն առաւօտամած էր: Գիւղացիները արտերէն տուն կը վերադառնային: Առուին դուրս ջուրէն երեսը լուաց եւ ոտքի եւլաւ: Ի՞նչ ընելու էր հիմա: Մինչեւ այդ օր այնքան բնական եւ հարազատ թուացող միջավայրն ու մարդիկ յանկարծ խորթացան աչքին: Կարծես յանցագործ մըն էր: Այնպէս կուզար երբեմն թէ ամէն մարդ դիտէր իր պարտքան եւ պինք տեսնելով ալիսի խղճային ու արդահատէին իր վրայ:

Անննպատակ քայլերով սկսաւ յառաջանալ դաշտերու մէջէն, ճիդ ընելով չհանդիպիլ որեւէ մարդու: Ո՛ւր պիտի երթար առանց. հայրական օճախ չունէր այլեւս: «Դուն հայու կտոր ես, դուն հա՛յ ես» – կը հնչէին չարունակ ականջներուն մէջ Հաանէն այրող խօսքերը. «Դուն հա՛յ ես, դուն արաբ չես»՝ կ'ար-

ձապանդէին հոգւոյն խորերէն:

Ահա խճուղին: Պէտք է մեկներ մօտակայ դիւղաքաղաքը: Չէր կարող այլեւս տուն վերադառնալ. անիկա օտարի տուն էր: Չէր կրնար նայիլ հօր, մօր եւ եղբայրներուն աչքերուն: Չէ՛, պէտք է մեկներ:

«Սակայն ո՞վ եմ ես. որոնք էին իմ ծնողներս, ինչպէ՞ս հոս լինկած եմ ես», _ մրմնջեց Աքրամ ցաւատանջ ղղապրկումով մը: «Չէ՛: նախ պիտի խօսիմ հօրս հետ, պիտի խնդրեմ, պիտի թախանձեմ որ ճշմարտութիւնը յայտնէ ինծի»: Եւ այս որոշումով որոտպնդուած, հաստատ քայլերով ուղղուեցաւ դէպի դիւղ:

Գիւղին մօտերը հանդիպեցաւ հօրը եւ աւագ եղբօրը Շէֆիքին, որոնք դինք փնտռելու ելած էին: Տեսքը այս մարդոց, դորս երկար ժամանակ իր հարազատները կարծեր էր, ամբողջ էութիւնը տակնուվրայ ըրաւ: Անոնք իրեն թուեցան օտարականներ, որոնք եկած էին կարծես իր վրայ խըղճալու: Երբ հայրը իր հետ կը խօսէր, չկրցաւ աչքերուն նայիլ:

_ Տղա՛ս, Աքրամ. ո՞ւր գացած էիր. քանի մը ժամէ ի վեր եղբօրդ հետ քեզ կը փնտռենք:

Աքրամ չկրցաւ պատասխանել. ան կը չարունակէր դետին նայիլ:

_ Եալլա՛, տուն երթանք – ըսաւ Շէֆիք՝ ձեռքը մտերմօրէն ուսին վրայ դնելով եւ դէմքին դուարթ արտայայտութիւն մը տալով:

Աքրամ կը չարունակէր անշարժ մնալ՝ ակնարկը դետին սեւեռած:

Շէֆիք ստիպուեցաւ ձեռքէն քաշել. _ Եալլա՛, Աքրամ, մանկամտութիւն չ'ուզեր. մանուկի մը խօսքին չ'արժէր այսքան կարեւորութիւն տալ...:

Աքրամ մեքենականօրէն հետեւեցաւ եղբօրը: Մինչեւ դիւղին ծայրը ոչ ոք խօսեցաւ: Երբ դիւղ կը մտնէին, դիւղին մոլլան էզան կը կարդար՝ հաւատացեալները աղօթքի հրաւիրելով: Շէյխ Իպրահիմ մզկիթ մտաւ, իսկ երկու եղբայրները դէպի տուն ուղղուեցան:

Ընթրիքը չատ պաղ անցաւ այդ դիշեր: Առ ի պատիժ, Հասան դրկուեցաւ անկէ: Շէֆիքի՝ խօսակցութիւն ստեղծելու կրկնակի փորձերը ապարդիւն անցան: Աքրամ քանի մը դդալ ճաւարէ եղինճ ուտելէ ետք, սեղանէն քաշուեցաւ:

Ընթրիքէն ետք մայրն ու եղբայրները սենեակէն դուրս ելան: Ներս մնացին միայն Շէյխ Իպրահիմն ու Աքրամը:

Շէյխ Իպրահիմ կոկորդը մաքրեց եւ հանդարտօրէն ձեռքի համրիչը հոսեցնելով, սկսաւ.–

_ Այս առտու Հասանը քեզ վշտացուցեր է, տղա՛ս, անկա-

մասա խօսքեր դուրս տալով. մեծ եղբայրդ խիստ կ'երպով պատժեր է ղինք: Ինչ առաջ ես ալ հանդիմանեցի: Վատահ եմ թէ կարեւորութիւն չես տար ըսածին. ա՛խ, շատ պէշ տղայ մը կը դառնայ կոր այս լակոտը. պատիժ, հանդիմանութիւն օգուտ չեն ըներ...

Շարունակելով համբիչը հանեցնել, Շէյխ Իպրահիմ կը սպասէր որ Աբրամ խօսէր. սակայն այս վերջինը կը շարունակէր լուռ մնալ՝ ակնարկը պատուհանէն դուրս՝ խաւարին մէջ մը խրճած:

Մէկէն սակայն ան դառնալով հօրը եւ ուղղակի անոր աչքերուն մէջ նայելով ըսաւ.—

— Հա՛յր իմ, ճշմարիտ ըսէ ինծի, ես հայ չե՞մ. ըսէ՛, կ'ապաչեմ, ես հայ չե՞մ. Հառանը ճըշմարտութիւնը չխօսեցա՞ւ...

Անոր դէմքին վրայ յուսահատական վճռակամութիւն մը կարելի էր կարդալ: Ապա հօրը աւելի մօտը գալով, լացակումած ձայնով ճչաց.—

— Ասէ՛, հայրի՛կ, խօսէ, կ'ապաչեմ. ճշմարտութի՛ւնը ըսէ. ըսէ՛, ո՛վ եմ ես, ո՞ւր են իմ ծնողքներս. ինչպէս ես հոս ինկայ, ըսէ՛, ըսէ՛... Ալ չկրցաւ շարունակել: Դէմքը երկու ձեռքերուն մէջ առնելով, սկսաւ ջղաձգօրէն լալ:

Աբրամի այս յանկարծական պոռթկումին առջեւ Շէյխ Իպրահիմ չխոթեցաւ մառնուեցաւ, ղօրաւոր խղճահարութիւն մը՝ սրածայր դաշոյնի մը պէս սիրտը խոցեց: Դառն ճշմարտութիւնը, ղոր տարիներու հոլովոյթին հետ ու մոռացութեան անողոք վճիռով կը խորհէր վերջնականապէս ու խնամքով քօղարկած ըլլալ, ահա իր քօղը պատռելով դուրս կը խոյանար, սպառնալով խախտել իր ընտանիքի կեանքին ներդաշնակութիւնը եւ տառապանքի ղիրկը նետել երիտասարդ ու անփորձ հոգի մը:

18 տարիներ անցեր էին արդէն այն սեւ օրերէն, երբ մահաբեր խորշակ մը իր ենթահողէն պոկելով դէպի այդ հորիզոններն էր նետեր բոլանդակ ժողովուրդ մը:

Իրենց դիւղը դառնալով տարագրուող այդ խլեակներու երթի ուղիին վրայ, ականատես եղեր էին այնպիսի աղեխարշ տեսարաններու, որ մարդկային ամէնէն բեղուն երեւակայութիւնն իսկ չէր կրնար պատկերացնել: Իրենք սրտաբեկ հոգիով դիտեր էին՝ տիւ ու դիշեր իրարու յաջորդող եւ դէպի մահ դիմող ատրճնաքամ ու սովալլուկ այդ բազմութիւնները: Բանտի ու մահուան սպառնալիքով արդիլուած ըլլալով անոնց օգնութեան ձեռք իսկ երկարել, բաւականաձեր էին նպովելով այդ ահաւոր ոճիրին հեղինակները, որոնց կապանքներուն տակ իրենք եւս կը հեծեծէին արդէն...:

Լաւ կը յիշէր հիմա... Ամառնային առաւօ մըն էր: Տունէն դուրս ելլելով երբ դէպի ղեմացի դաշտը կ'ուղղուէր մանուկի մը տակաւ ճիչը հասեր էր ականջին: Ձամբուն եղերքը, ժայռաբեկորի մը ստորոտը, ցնցոտիապատ ու ոսկրացած երիտասարդ կին մը երկարած էր: Արդէն լաւ վայտացած թեւերուն մէջ, մանուկ մը, հազիւ մէկ ու կէս տարուն, աչքերը կլուսախուփ, տակաւ ի վեր նուաղ: Քանի մը վայրկեան քարացած կեցեր էր այդ քամնելի տեսարանին առջեւ եւ ապա ուժեղ խղճահարութենէ մը մըրտակուած վերցուցեր ու տուն էր տարեր փոքրիկը: Քանի մը շաբաթէն մանուկը կաղդուրուելով դարձեր էր իր առողջութիւնը եւ դարձեր էր ընտանիքին հարազատ մէկ անդամը: Ահա այսպէս՝ մեծցեր ու հասակ էր նետեր Աբրամը, այդպէս վերակոչեր էին զինք, առանց նուազագոյն պատճառն իսկ ունենալու իր անցեալի ու տխուր բախտի մասին:

Մինչեւ այդ օր Շէյխ Իպրահիմ ամէն չանք ի գործ դրեր էր որ պաղտնիքը մնար ամուր կապանքներու տակ փակուած: Տարիներու թաւալքին հետ այնքան ընտելացել էին Աբրամին հետ որ պահեր կ'ըլլային երբ ինք նոյնիսկ չէր հաւատար թէ ան իրապէս իրենց ընտանիքին հարազատ մէկ անդամը չէր: Ամէն ինչ բարեյաջող ընթացեր էր մինչեւ այդ առաւօն եւ Հասան մօրմէն տեղեկանալով այնքան խնամքով պահուած պաղտնիքին, ծանրօրէն վերաւորեր էր Աբրամը: Ինչ ընելու էր հիմա. ի՛նչպէս վարուելու էր:

Ներքին պայքարը շատ երկար չտեւեց: Ան էր որ, ի վերջոյ, յաղթանակը տարաւ: Ան որոշեց պահել ճշմարտութիւնը եւ ամբիչ բառերով չահիլ Աբրամի սիրտն ու վանել կասկածները:

Երկու անգամ հատոց, չտկուցաւ նստած տեղը եւ վշտաբեկ ու դուրդուրալից ձեւով մը ըսաւ.-

– Աբրամ, ապա՛ս, ինչի՛ր կը խօսիս, մանուկի մը անխնամ խօսքերուն վրայ հիմնուելով, այս ի՛նչ եզրակացութիւններ կը հանես. դուն զտարիւն միւսլիման ես, իմ ամենասիրելի որդիս: Խոտացիր մոռնալ առաւօտեան այդ տխուր միջադէպը...:

Աբրամ չպատասխանեց: Յուզումի ատաղձութենէն ամբողջ մարմինը կը ցնցուէր: Սիրտը կարծես կուրծքի վանդակէն դուրս պիտի խոյանար. հակառակ որ՝ ճշմարտութիւնը հաստկընալու համար ինքն էր որ հարցում ուղղեր էր հօրը, սակայն ո՛չինչ հասկցեր էր անոր խօսածէն: Անհապաղիւ խօսքեր մխայն յամեցեր էին ականջին մէջ: Հօրը ժխտումին ու հաստատումին պէտք չունէր այլեւս համոզուելու համար թէ ինք արաբ չէր, ինք միւսլիման չէր. իր առողջ

բնակիչն ու հոլիւնն անխտրական ճիչը կը յայտնէին թէ ինք հա՛յ էր։

Ճշմարտութեան յայտնապոյծումէն հոլիւն թեթեւցած՝ ան դլուխը վերցուց եւ փոխադրելէն յետոյ հոլիւական խաղաղութիւնը դառած մէկու մը անխռով արտայայտութեամբ՝ մեքսամազոտ ակնոցը սեւեռելով Շէյխ Իպրահիմի չփոթահար աչքերուն, յարեց.—

— Հա՛յր, թոյլ տուր որ տակաւին այդպէս կոչեմ քեզ. դիտեմ որ ես հայ եմ։ Հասանը ճըշմարտութիւնը խօսեցաւ։ Ճշմարտութիւնը չատ յաճախ մանուկներու բերնով կը բացայայտուի։ Շնորհակալութիւն՝ 18 տարիներ անընդհատ դուխէ ու մարդասիրութենէ թելադրուած խնամքիդ ու պոհոդութիւններուդ համար։ Հերի՛ք է որչափ դիտցիր վրաս, դիտցի՛ր վրաս ամբողջ ընտանիքով, դուցէ ամբողջ դիւղով։ Ալ վերադարձուցէք ինծի ինքնութիւնս. ըսէ, ո՛վ եմ ես, ի՛նչ եմ ես, ուրկէ՛ ինկած եմ հոս...։

Շէյխ Իպրահիմ մանիկ կ'ընկէր եւ չէր հաւատար ականջներուն։ Այսպէս խօսողը հոլ եւ հեզահամբոյր Աբրա՞մն էր։ Ինչպէ՛ս մարդ քանի մը ժամուան մէջ այդպէս կրնար փոխուիլ։

Հակառակ իր անսահման բարութեան, Շէյխ Իպրահիմ չկրցաւ թափանցել Աբրամի փոխուած հոգւոյն խորքը՝ դիտալու եւ դնահատելու համար հոն կատարուղ բեկումը։ Աբեան հղօր ձայնն էր որ 18 տարիներու բանտումէ մը ետք դուրս ժայթքեր էր հիմա իրրեւ լեռնացած բողոք, իրրեւ վիրաւորուած արժանապատուութեան հառաչման պահանջ։

Չկարենալով ըմբռնել Աբրամի ներաշխարհը մրրկող այս նոր երեւոյթը, Շէյխ Իպրահիմ վերջին փորձ մը եւս ըրաւ սիրաշահելու Աբրամը՝ սրտին չատ մօտիկ հարց մը արծարծելով.—

— Աբրա՛մ, այս տարօրինակ մտածումները հանէ մխքէդ. խղճա՛ հօրդ. այս յառաջացած տարիքին մէջ տառապանքի դուռ մի՛ բանար իրեն։

Ասկա քիչ մը կեցաւ, դլուխը մօտեցուց Աբրամին եւ ճիպ ընելով ուրախ արտայայտութիւն մը տալու դէմքին՝

— Ես պիտի օդնեմ քեղի որ մոռնաս առտուան միջադէպը։ Քեղ պիտի նշանեմ չուտով։ Կարծեմ նպարավաճառ Հապիպին սիրուն աղջիկը՝ Նարիմանը սըրտիդ ընտրածն է. չե՛մ սխալիր, չէ՞...։

Երբ Նարիմանի անունը լսեց Աբրամ, ջերմութիւն մը անցաւ երակներէն. ուրեմն հօրը ծանօթ էր իր յարաբերութիւնը Նարիմանի հետ։ Նարիման... իր կեանքն ու երազը։ Քանի դիչերներ անքուն անցուցած էր անըդձելով այդ քնքուշ էակի մասին, որ այնքան անճնուիրութեամբ

կապուած էր լրեն. ինչպէ՞ս կըրնար լքել զայն. ինչպէս կարենար խոստումնադրուժ ըլլալ. տակաւին՝ ինչպէ՞ս տակաւ բաժանման ցաւին...:

– «Սակայն ես արաբ չեմ, մուսլիման չեմ. ի՛նչ իրաւունք ունիմ Նարիմանի վրայ. ո՛չ, մեր ուղիները տարբեր են. «Հայո՛ւ կտոր». այո՛, ես հայու կտոր եմ՝ ծնողքս անծանօթ, անտուն, անկայք. ես իրաւունք չունիմ խաղալու քեզ, ներքի՛ն, Նարիմա՛ն»:

Նշանուելու առաջարկէն ետք, Շէյխ Իպրահիմ կը խորհէր թէ Աքրամի վերաբերմունքը պիտի փոխուէր: Սակայն այս վերջինը ձայն ու ծպտուն չհանելով ոտքի ելաւ, դիշերը բարի չըննչաց եւ քաշուեցաւ իր սենեակը:

3

Տաղնապալի դիշեր մը անցուց Աքրամ: Հակասական զգացումներ եւ մխքեր դիրար կը խաչաձեւէին ուղեղին մէջ: Ամբողջ մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցեր էր այդ միջավայրին մէջ, որ զարճեր էր իրեն համար այնքան մաքրմխիկ, անմիջական: Ամէն տուն ու փողոց, ամէն դաշտ ու արօտ, ամէն ծառ ու թուփ իր մէջ կ'արթնցնէին առիւ-անձրեւ յուշեր, որոնց հաղար թելերով կապուած էր իր հոգին: Եւ սակայն ներքին ձայն մը, աւելի ուժգին քան որեւէ դատողութիւն ու ապրում, կը մղէր զինք հեռուն՝ դէպի իր ժողովուրդը, որուն մասին գրեթէ ոչինչ գիտէր: Անորոշութիւն էր դուրսը. անստոյգ էր ապագան: Չէր գիտեր թէ ուր պէտք էր երթալ, որուն պէտք էր դիմել: Շատ ընդհին գաղափար մը միայն ունէր այն ժողովուրդին մասին, որուն մէկ անդամը կը դաւանէր լինքզինք: Լսած էր թէ իր երկրի մեծ քաղաքներուն մէջ կ'ապրէին անոնք: Լսած էին իրեն նաեւ թէ գլխաւոր Մէրիէմը հայ էր: Հոս կը վերջանային իր ծանօթութիւնները:

Դեռ աւելին կար: Նուազագոյն տեղեկութիւն մը իսկ չունէր իր ծագումի մասին, որո՞նք եղեր էին իր ծնողները, ինչպէ՞ս այս հեռաւոր անկիւնը հասեր էին: Ի՞նչ պատահած էր անոնց հետ: Այս բոլոր հարցումները զարնուելով ուղեղին, գտած էին գինք ալիքներու քմայքին յանձնուած ուղեկորոյս նաւակ մը:

Հակառակ որ զարնանային գով դիշեր էր, սակայն Աքրամ չընչահեղձ պիտի ըլլար կարծես: Տաքցած գլուխը հանգստանալու համար դուրս ելաւ: Գրացի Մէրիէմ մօրաքրոջ աքաղաղը գիշ ձայնով կը կանչէր, ծանուցանելով թէ արշալոյսը բացուելու վր-

լայ էր. արեւելեան հորիզոնը սկսած էր պայծառանալ արդէն:

Մէրիէմ մօրաքոյրը լաւ եւս ոչխարը կը կթէր: Մէրիէ՛մ... լոյս մը ծագեցաւ յանկարծ Աբրամի ուղեղին մէջ: Ինչպէս մինչեւ հիմա չէր մտածած այս մասին: Ահա վիճակուած անձը որ կրնար լուսաւորել իր ճամբան. չէ՞ որ ան ալ հայ էր իրեն պէս: Առանց երկար մտածելու Աբրամ ուղղակի դուրս խուժեց.—

— Սպասա՛ հէ լսէյր, մօրաքո՛յր, նեղողամիտ կ'ըլլաս որ այսպէս կանուխէն քեզ անհանգիստ կ'ընեմ. կարեւոր լսելիք մը ունիմ քեզի:

— Սպասա՛ հէ լսէյր, աղա՛ս, լսէյր լինշալլահ. այս արքան կարեւոր է լսելիքդ որ այսքան կանուխ արթննալով հոս եկիր եա:

— Լսելիքս շատ կարեւոր է. ննթադրածէդ աւելի կարեւոր:

Մէրիէմ հիւրը ներս հրաւիրեց: Աբրամ ցածկիկ աթոռի մը վրայ նստելով, ուղղակի սկսաւ.

— Մօրաքո՛յր, լսէ՛ լինձի. ես հա՛յ եմ, չէ՞...:

Մէրիէմին դէմքը կխամրէին մէջ պտնուելով, Աբրամ չկրցաւ նկատել այն կայծակնային ազդեցութիւնը որ այս հարցումը ըրածէց: Մէրիէմ հսկայական ճիգով մը կրցաւ պահել յուզումը:

— Այս ի՞նչ հարցում է որ կ'ուզես լինձի, Աբրա՛մ... դուն... մխալմման ես. հայը ի՛նչ պործ ունի այս պիւղին մէջ...:

— Դուն ալ հայ ես՝ լինձի պէս, եւ երբ այդպիսին միակ անձն ես այս պիւղին մէջ որ կրնայ օգնել լինձի: Կ'աղաչեմ լսօսէ՛, լուսաւորէ ճամբաս. լսէ՛, ո՛վ եմ ես. ուրնք եղած են իմ ծնողներս. ինչպէ՞ս եկած եմ հոս:

Երբ կը լսօսէր, ձայնը յուզումէն կը դողար, կը փշրուէր կարծես.—

— Տղա՛ս, ես ուրիէ պիտնամ այդ հարցումներուդ պատասխանը. ես խեղճ որբեւայրի կին մըն եմ...:

— Մօրաքո՛յր, դուն իմ մայրս կը սեպուիս, միակ անձն ես որ կարող է հուղիս մրրկող մտատանջութիւններուն ու հետաքրքրքրութիւններուն դոհացում տալ. ինձմէ պատ, ոչ ոք տեղեակ պիտի ըլլայ ըսածներուդ: Լսէ՛, ո՛վ եմ ես, լսէ՛, լսէ...:

Յուզումի անդուսպ ալիք մը դէպի վեր կը բարձրանար եւ կը խեղդէր կոկորդը:

Մէրիէմ վշտաբեկ ակնարկ մը նետեց Աբրամին վրայ եւ արցունքի մարպարտանման կաթիլներ չորացին բարի աչքերուն մէջ.—

— Խեղճ, անբա՛խտ աղա՛ս. լինչպէ՛ս պատմեմ, լինձի համար այնքան դառն է վերապրիլ այն դժոխային օրերը... Տասնըւեթը տարիներէ ի վեր թաղած էի անպատմելի այս յաւերժ սա անտէր

կուրծքիս տակ. չյայտնուած ու չամոքուած ի՛նչ վիշտեր կան հոս. անպատմելի ի՛նչ ապրատիներ տեսած ու ապրած են աս կուրնալիք աչքերս. որ մէկը պատմեմ, ինչպէս պատմեմ, ազա՜ս...

Շուրջ 19 տարիներ առաջ էր: Մենք կ'ապրէինք մեր հայրենի հողին վրայ, այլինելով ու մըրպատաններով չրջապատուած դեղեցիկ քաղաքի մը մէջ: Օ՛, ազա՜ս, ինչ գեղեցիկ էր մեր կեանքը. բնութիւնը իր բոլոր չքնորհքները չռայլած էր այդ օրհնեալ հողին վրայ: Քաղաքին մէջ ունէինք մեր դպրոցները, մեր եկեղեցիները: Ծնողքդ կ'ապրէր մեր դրացնութեան մէջ: Հայրդ եւ մայրդ նոյն վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէին»:

Մէրիէմ լայն չունչ մը առաւ, կաթիլ մը ջուր խմեց եւ չարունակեց.—

— Ցետոյ պատերազմը սկսաւ եւ մեր վիճակը հետզհետէ սկսաւ վատթարանալ. օր մըն ալ կառավարութիւնը հրահանգ մը հանեց՝ բոլոր հայերը իրենց տուներէն տեղէն հեռացնել եւ տարագրել դէպի սուրիական անապատները: Եւ ամառնային դեղեցիկ օր մը մեզ մեր հայրենական տուներէն դուրս հանելով, կենդանիներու հօտերուն պէս քշեցին դէպի հարաւ: Դեռ ճամբայ չեղած, քու հայրդ եւ իմ ամուսինս ձերբակալած եւ քանի մը օր ետք անծանօթ տեղ մը տանելով ըսպանած էին՝ հալաբաւոր ուրիշ այր մարդոց հետ: Տարագրութեան օրը դուն հազիւ տարու մը կայիր. անունդ Արամ էր. ծնողքիդ պարծանքն էիր: Ես մայրիկդ աւելի մեծ ըլլալով, դարձայ իր ընկերուհին ու հոգատարը: Ես ալ ունէի ծաղիկի պէս քնքուշ աղջնակ մը չուրջ ութը տարեկան ու կայտառ ու անուշիկ մանչ մը՝ արդէն հինգերորդ տարին թեւակոխած: Եւ այդպէս արտասուկ հոգիով եւ արցունքը աչքերնուս մէջ բռնելնիք ատրպէրպուրթեան անբ ճամբան:

Մէրիէմ աչքերէն հոսող ալի արցունքները սրբելէ ետք, բնականոն ձայնով չարունակեց.—

— Մանրամասն չպատմեմ ատրպէրպուրթեան մեր ապրուստա ճամբուն անբ պատմութիւնը: Այսքանը բաւ որ ամիսներ տեւող այս դժնդակ երթի ընթացքին ճաշակեցինք ատատպանքներուն ու անպատուութեան բոլոր տեսակները: Անօթութիւնը եւ մահը պիշատիչ անդղերու պէս մեզի հետեւեցան ամէն տեղ, տիւ ու գիշեր եւ հնձեցին մեզ: Անօթութեան ճիրաններուն զոհ պատկին երկու արտահատորներս: Մայրդ իր վախտ բաղուկներով կրցաւ քեզ հասցնել մինչեւ այս դիւղը: Հիւանդութիւնը, յոգնութիւնը, վիշտն ու անօթութիւնը զայն հալումաշ ըրած էին: Այս դիւղը հասնելով մենք չկըրցանք չարունակել այլեւս մեր տաժանակիր ուղին. մայրդ համա-

բու եղբին լինկաւ վեռին եւ չկըրցաւ անդամ մըն ալ ոտքի կըլլել: Ա.յս կը պատահէր ղէչերը: Յաջորդ առաւօտ Շէյխ Իպրահիմ դաեր էր քեղ, անչնչացած մօրդ դէրկը եւ վերցնելով հետը տուն տարեր էր... Գալով ինծի, մօրդ մահէն եառ մանաւանդ, ոչ մէկ արժէք ունէր այլեւս կեանքը ինծի համար: Մնաց որ՝ ի վիճակի ալ չէի ատդէն չարունակելու դողդոջայի ճամբան ու մնայի այս դիւղը եւ ճակատագիրս ու կեանքս կապեցի բարի ծերուկ Իսմայիլի հետ: Մնացեալը քեղի ծանօթ է, զաւա՛կս:

Աքրամ լսեր էր Մէրիէմը կսկսախուռն եւ հեռդհետէ աւելի տամկացող աչքերով, առանց վախցնելու մէկ բառ, մէկ շշունչ: Երբ մահարոյր պատմութիւնը վերջ դտաւ, ան մղձաւանջային քունէ մը արթնցողի պէս հարցուց չընչաց.—

— Ա՜խ դ մայրիկ... իմ խե՜դ մայրիկս...:

4

Յաջորդող քանի մը օրերուն Աքրամ չանաց կարելի եղածին չափ բնական երեւալ: Հաւատաց ձեռքը համբուրեց եւ ներողութիւն խնդրեց ըրածին համար: Շէյխ Իպրահիմ խորհեցաւ թէ միջադէպը վախւած էր այլեւս:

Առաւ մը, արեւածագէն բաւական առաջ, կապոյտ մը մէջ ձեռք մը ճերմակեղէն եւ առանին դործածութեան քանի մը իրեղէններ դնելով, տունէն դուրս եկաւ՝ արտ երթալու պատրուակով: Փոքրիկ խնայողութիւն մը ունէր քովը: Մտաւ ախոռ, չոյեց բաշը «Սեւուկ»ին, որ խելայի աչքերով իրեն կը նայէր. համբոյր մը դրոշմելէ եառ անոր ուղղուկ ճակտին, փողոց ելաւ: Մէրիէմի խրճիթին քովէն անցնելու պահուն աչքերը կիսափակ պատուհանին մէջէն որսացին դրովալից տամուկ ակնարկը տարտախտ հայուհիին, որ ձեռքի չարժումով մը բարի ճանապարհ մաղթեց իրեն:

Արագ քայլերով հեռացաւ ան եւ չուտով մայր խճուղին հասած էր: Վերջին ակնարկ մը նետեց դիւղին վրայ որ տարիներ շարունակ իբր դորովագութ մայր դինք իր գիրկին մէջ դիեցուցեր էր: Վերջին անդամ մըն ալ դիտելով Շէյխ Իպրահիմի տունը, որ իր հօրենական օճախը եղեր էր մինչեւ այդ օր, մրմնջեց ի խորոց սրտի.—

— Մնաք բարո՛վ, Շէյխ Իպրահիմ, մնաք բարո՛վ, եղբայրներ. չնորհակալութիւն ձեր հոդատարութեան համար. ներեցէք ինձ որ կը հեռանամ ձեզմէ:

Աքրամ յիշեց նաեւ Նարիմանը եւ տխրութիւն մը՝ դորշ սաւեւի պէս իջաւ դէմքին:

– Մնաս բարով, հարազա՛տ իմ սէր. ակամայ խոստմնադրուժ եղայ, ուրիշ լուծում չունէի. ներէ՛ ինծի:

Արագօրէն, վախչելու պէս, սկսաւ քալել ան խճուղիին կողքին՝ քաղաքին ուղղութեամբ, չանալով նոյն չնայիլ բնաւ, չյիշել անցեալը այլեւս:

Կեանքը որ իրեն կը սպասէր մեծ անծանօթն էր: Չէր ճանչնար իր ժողովուրդը, լեզուն ու բարքերուն անտեղեակ էր. չէր դիտեր որուն պիտի դիմէր եւ ինչպէս պիտի վարուէին հետը: Աչխատանքի հարցը կը մնար կարգադրելի. սակայն այդ բոլորը ոչինչ. կը բաւէր որ իր հարազատ ժողովուրդին դիրկը կը վերադառնար: Հրճուանքէն սիրտը կ'ուրախէր կարծես:

Ինքնաշարժնեը թէեւ հաղուստպիւտօրէն կ'անցնէին այդ ճամբէն, սակայն իրր հաճելի անակնկալ մը, չեռնատար ինքնաշարժ մը երեւցաւ չուտով. «յոյզով սկզբնաւորութիւն» մտածեց Աբրամ եւ կեցնելով զայն՝ աղաւորուհեայ վարձչին կոչեցին:

Նոր կեանքի ճամբան էր որ կը սկսէր:

Պէյրութ, 1965

ՄԻՔ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՄԱՏՆԵՐԸ...

Կամխտասի ճեռքը Թանգարանում

Միայն այս ճեռքի համար սուրբ
Արժէ ճեզ կոչել թանգարան.
Այս ճեռքը՝ հայոց պատմութիւն,
Այս ճեռքը՝ անգին մագաղաթ:

Եղեռնի դաժան ճանապարհ.
Նայում են գունատ մատներին,
Շիկնում է դարը մեղապարտ՝
Ամօթի ապտակն այտերին:

«Հայաստանին՝ առանց հայերի.
Այրե՛լ, կոտորել, վաճառել»...
Իսկ ճուագի տակ մատների
Մեր երգն էր ծնուել հանճարեղ:

«Աշխարհը առանց բռնութեան,
Երկիրն–Հայաստան–հայերին»
Բայց մինչեւ այգը փրկութեան
Իջել է սուրը՝ մատներին...

Դարուն է, էլ ձիւն չի գալիս,
Հորովե՛լ, անուշ հորովե՛լ,
Խռովել իր Սօնա հարից,
Չի գալիս, չի երգում ճորէն...

Բայց ճայի՛ր, մատնե՛ր, ճայի՛ր.
Շարժւում են ու ճորից յառնում
Նրանք ասում են աշխարհին՝
Ով երգել գիտէ՝ չի մեռնում:

ՍԵԴՐԱԿ ԱՊԱՃԵԱՆ

ԱՅ ՄԱՅՐ ՄԸ

(ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՇԵՐ՝ ԵՂԵՌՆԻ ՕՐԵՐԷՆ)(*)

– Տղա՛ս, մոքէդ հանէ այլեւս այդ տխուր մտածումները, աշխարհն այսպէս է եւ դեռ շատ բան պիտի տեսնես կեանքիդ մէջ, կ'ըսէր մայրս՝ դուրդուրոտ ու մտահոգ:

Բայց կարելի՞ էր մոռնալ, եւ ինչո՞ւ պէտք էր մոռնալ:

Դէպքեր կան, որոնք կարծես ամբողջ էութիւնդ կը սպանեն, սրտիդ հիւսկէններուն կը մխախառնուին ու մղձաւանջ մը դարձած՝ կեանքիդ կ'ընկերանան: Կեանքը կրնայ ուրախ ու տխուր պահեր բերել քեզի, կրնաս լաւագոյն օրերու արբշռանքը ճանչնալ եւ ներանձնական տխրութեան անհայլ օրեր ապրիլ, բայց դէպքը չի բաժնուիր քեզմէ եւ յաճախ դուրս ցայտելու պահը կը գտնէ:

Այդպիսի դէպք մըն է, ահռելի դէպք մը, որ մանկութենէս ի վեր ընկերացած է կեանքիս:

... Համայի շատ մը տուներուն պէս, մեր տան դրան զանգն ալ դալրոցական պղնձեայ փոքր զանգերուն կը նմանէր: Զուանը վարէն կը քաշէին եւ զանգը տանդուխներուն վերեւ կը հնչէր: Մենք, փոքրիկներս, յաճախ իրարու հետ կը կռուէինք զանգի հարուածին պատասխանելու

(*) Գլուխ մը՝ «Մանկութեան Յուշեր» շարքէն:

իրաւունք ձեռք բերելու համար: Այդ օրը յաջողած էի բոլորէն առաջ անցնիլ ու դրան հասնիլը քաշել...:

Կին մըն էր· տատամսոտ ու դանդաղօրէն դուռը փակեց եռեւէն: Սանդուխին վերը կեցած, կէս մթութեան մէջ չէի կրնար դանագանել անոր դէմքը: Նոյն տատամսոտութեամբ ու դանդաղութեամբ սկսաւ վեր բարձրանալ: Հապիւ քանի մը սանդխամաս վեր եկած, աղօթող մարդոց պէս ծունկի եկաւ կինը ու սկսաւ ձեռքի դօրութեամբ ինքզինք վեր քաշկռտել: Դէմքը հետզհետէ կը լուսաւորուէր: Տէ՛ր Աստուած, որքա՜ն դանդաղ կը շարժէր ան, մինչ իմ մանկական հետաքրքրութիւնս կը սրէր: Կ'ուզէի պահ մը առաջ դիտնալ ով ըլլալը:

Այսօրով ինչպէ՞ս սալ պատկերը այդ հայ կինոջ, որ հաստատուն տեղ մը չունած է մտքիս մէջ: Տարիներ վերջ, երբ մեր առաջին դաղթականութենէն եաք տուն վերադարձանք, պզրոց պայմանք ու սկսանք դիրքերով հետաքրքրուիլ, յաճախ տեսած եմ նկարներ, ուր կային ցնցոտիապատ ու բոկոտն երեխաներ, կմախացած ու տառապակոծ կանանց մարմիններ ու դիմագիծեր, որոնց մէջեւ փնտռած եմ անոր պատկերը: Աւելի եաք, երբ Պիւլանըխչաի ու Օսմանճէմի հիթլերական արշելակայաններուն մէջ տառապած ու ոսկրացած մարդոց նկարները տեսած եմ դիրքերու ու չարժապատկերի պատասխաններուն վրայ, այդ հայ կինը կարծած եմ տեսնել անոնց մէջեւ: Սեւ մազերը ու նոյնքան սեւ աչքերը մեայն կինը կը յիշեցնէին իր մէջ: Զորպած ծառի բուն մըն էր: Վիզին ու երեսին ոսկորները կարելի էր համրել: Շրթունքները կը շարժէին, բայց ձայնը չէր լսուեր: Ի՞նչ կ'ըսէր: Ի՞նչ կ'ուզէր: Եթէ մեռած ըլլայի, դուցէ աչքերուն մէջ կարդայի միտքը:

Աչքերը, այդ սեւ աչքերը աչքերուս չտառած, երկուքս ալ լուռ կը մնայինք: Շլմորթած էի, ման մը պատած էր ինծ ու հապիւ կրցայ մայրս կանչել:

– Մայրիկ, ուրիշն մը եկաւ, մրմնջեցի, ուրիշն մը...:

– Թող հրամմէ, կանչեց մայրս, որ մեզի ծօտենալով լինքն ալ չփորթած էր:

Երկու հայ մայրեր պահ մը լրտոր դիտեցին: Հրամմէ՛, ներս անցիր Տիկի՛ն, – կ'ըսէր մայրս, բայց սանդխամատին վրայ նստած տիկինը կը շարունակէր շարժել շրթունքները, ուրիկ ձայն չէր դուրս: Մայրս հասկցած ըլլալու էր կինոջ վիճակը: Մօտեցաւ ու սկսաւ դած ձայնով հարցումներ ընել: Ի վերջոյ, թիւէն բռնելով կամաց կամաց սենեակ առաջնորդեց կինը:

– Անո՛ւ, չուտով ապուրը տաքցուր, բաւ մեռ քրոջդ, որ նոյնպէս չուտրած էր:

Բալմոցին վրայ կխռովին ընկողմանած կինը տաք ըմպելի մը առաւ: Չէր խօսեր: Սեւ աչքերը չոր էին:

Մեռելատան լռութիւն կը տիրէր: Արտասանուած իւրաքանչիւր բառ մասնաւոր իմաստ կ'առնէր այդ պահուն: Մայրս մեզ հեռացուց սենեակէն, կնոջ քովը նստեցաւ ու սպասեց որ խօսի:

Ի՞նչ խօսեցան իրարու հետ, չեմ դիտէր: Այնթապցի էր Տիկին Մարիամը: Օրերէ ի վեր բան չէր ըրած բերանը: Մայրս այսքանը ըսաւ մեզի: Դրան ընդմէջէն կը տեսնէինք, թէ ինչպէս կը լափէր ապուրը: Կարծես դժալը մէկ կողմ կ'ուզէր դնել ու ձեռքերով ուտել: Մինչ մայրս ծրար մը կը պատրաստէր, Տիկին Մարիամ երկար ատեն հանդիստ րաւ սենեակին մէջ...:

Այնուհետեւ պատահեցաւ մէկը այն դէպքերէն, որոնց մասին ըսի, թէ կեանքիդ կը միախառնուին:

Տիկին Մարիամ առանց տատանումի ընդունեց ծրարը եւ պատերը բռնելով անդուխանէրէն վար իջաւ: Զարմանքս ու մանկական հետաքրքրութիւնս եռեւէն տարին դիս:

Մեր տունէն քիչ անդին կը գտնուէր Համալի մէկ հրապարակը, այն երկրորդ հրապարակը, զոր երբեք չեմ կրցած մոռնալ: Կեդրոնը, չրաւազանին չուրջ, ընդհանրապէս հաղար կը ծախէին կամ այլ բանչարեղէններ՝ ըստ եղանակին: Այժմ հաղարին եղանակն էր: Վաճառորդները աւազանին չուրջը հոսող ջուրերուն մէջ կը մաքրէին հաղարները եւ անպէտ տերեւները մէկ կողմ կը նետէին...:

Աչքս չէի հեռացներ Տիկին Մարիամը, որ այժմ վաճառորդի մը քովը կխռովին նստած, հաղարի նետուած տերեւները կը հաւաքէր: Երբեմն ձեռքը կ'երկարէր մաքուր տերեւներուն, բայց վաճառորդը կը սաստէր զինք:

Հաղարավաճառը քանի մը անգամ բարկացաւ: Տիկին Մարիամ կը յամառէր կարելի եղածին չափ շատ հաւաքել հաղարի տերեւները: Արդեօք զաւակներո՞ւն սիրտ տանի, կը խորհէի ես:

_ Անդի՛ն գնա՛, կնի՛կ, պոռաց հաղարավաճառը եւ հրեց Տիկին Մարիամը...:

Հրեց... ու կինը կռնակին վրայ պառկեցաւ: Վաճառորդը ուշադրութիւն իսկ չէր ըներ, թէ կինը այդ վիճակին մէջ անշարժ մնացած էր: Սպասեցի որ Տիկին Մարիամ շարժի, նստի, ուզի ելլէ: Սպասումս զուր եղաւ: Մօտեցայ ու տեսայ անոր սեւ աչքերը, որոնք անշարժ երկինք կը նայէին...:

Մարդիկ հաւաքուեցան։ Կարծես սովորական դէպք մը պատահած էր։

– Արմանիէ՛, պրմանիէ՛, մաթեք, մաթեք, կ'ըսէին։

– Հայուհի մըն է, հայուհի մը, մեռա՛ւ...։

Ի՞նչ պիտի ըլլայ հիմա. կը մտածէի ես։ Բայց չուրջի մարդիկը ոչինչ պատահածի պէս կը չարժէին։ Պահ մը կ'ուզէի տուն վազել, մօրս լուր տալ, բայց չէս պիտեր ինչու չկրցայ տեղէս չարժիլ։

Պահ մը եաք ձեռքարշ կառք մը հասաւ։ Աղրահաւաք կառքերուն կը նմանէր։ Երկու մարդիկ վրէն ու ոտքերէն բռնեցին Տիկին Մարիամը ու կառքին մէջ նետեցին... մինչ վաճառորդը կը չարունակէր հաւարները լուալ։

Չեմ դիտեր, թէ ինչպէս տուն վերադարձայ։ Մայրս երեսէս դուչակած էր, թէ բան մը պատահած է։

– Ի՞նչ ունիս տղա՛ս, ինչո՞ւ այլայլած ես...։

– Տարին, մայրիկ, Տիկին Մարիամը կառքին մէջ դրին ու տարին։ Տուն չունի՞ Տիկին Մարիամը։ Ո՞վ լուր պիտի տայ զաւակներուն։

***

Տարիներ չարունակ, մայրս կը կրկնէր՝ դուրդուրոտ ու մտահոգ.–

– Տղա՛ս, մտքէդ հանէ այլեւս այդ ախուր մտածումները, աչխարհն այսպէս է...։

Բայց ինչպէ՞ս հանել, եւ ինչո՞ւ հանել մեր մտքերէն այդ մտածումները։ Եւ ինչո՞ւ աչխարհն այդպէս պիտի մնար...։

ՎԱՐԴԱՆ ՋԱՐԸՔԵԱՆ

ԱՆՈՆՑ՝ ՈՐ ՏԷՐ ՋՕՐԷՆ ԵՏՔ ԴԵՌ Կ'ԱՊՐԻՆ...

Այն ատեն՝ ձեր դէմքին վրայ դալկահար աշուն մը կուլար...
Լաւատես չկրցաք ըլլալ՝ բանի որ գիտէիք թէ դուք,
Կարկտահար եղած էիք... կատաղօրէն կործանարար
Անձրեւներէ արտասովոր, որոնք բերին ձեզ հնհնուք՝
Զվերջացող դժոխքին մէջ՝ ճամբուն վրայ անապատին:

Ձեր այտերուն վրայ կարծես գարհուրանքի ինչ որ չորցած
Մահաստուերը բարացած էր՝ իր իսկ շուքէն սարսափահար,
Ձեր արիւնը գարմանալիօրէն մնաց ձեր մարմնին մէջ դեռ չցաւքած՝
Հակառակ որ արիւնաքամ եղած էր ան հոն անխնայ,
Հակառակ որ ան տոկալու ոչ ուժ ուներ ու ոչ յեւնակ...:

Շիջողներու նուաղումը ձեր աչքերուն մէջ կը մնայ՝
Անգերեզման դիակներու բլրանման երեւոյթով:
Որքան ալ դուք այդ օրերէն հեռանաք եւ ըլլաք հիմա
Մեր տուներուն գուրգուրալի տատ ու պապերը անվրդով՝
Սակայն ձեր մէջ անպատմելի ցաւեր կ'իշխեն դեռ սպառող:

Ձեր սրտին մէջ անցեալը միշտ կ'իշխէ ծանր՝ հակառակ որ
Կէս դար անցաւ մահասարսուռ այդ օրերէն եղերական:
Դուք հնամեայ վէրքերն էք մեր՝ չսպիացող ու արիւնող,
Իրաւունքի մը պէս յստակ ձեր մէն մի խօսքը արբազան՝
Պիտի լսենք մենք երկիւղած, հաւատալով ամէն վայրկեան...:

Կարելի չէ ձեր տեսածին նշմարտացի պատկերը տալ,
Երբ կը խօսիք մեր անցեալին – այդ ահռելի ժամանակին
Մասին՝ խռով ու անհանգիստ, կարելի է միայն լսել,
Միայն այրիլ, միայն գոցել աչքերը մեր արտասուագին,
Եւ այդ դաժան տարիներու ծանրութեան տակ կրկիլ դարձեալ...:

Ճմլուեցան երազները մեր բիւրաւոր՝ շատ կանուխէն,
Բայց դուք բոլոր մեր նիգերուն մէջ դիտեցէք ձեր երազին
Վերյայտնումը՝ հրաշքի պէս ամենազօր ու գեղեցիկ,
– Թող մեր ներկան, մեր գալիքը կոթո՛ղ դառնան վեհատեսիլ՝
Ի յիշատակ անոնց որ դեռ Տէր Զօրէն հետ կը վերապրին...:

Պէյրութ. 1965

ԳՐ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՑՈՒՆՉ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒՆ՝

Ռուբէն Սեւակ

Սեւ ու դանդուր մազեր, խոհուն ճակատ, բարակ շրթները բոլորող պեխեր, թախծալի ու թափանցող հայեացք, սեւահոն եւ սեւակն – այսպիսին է նա ժամանակակիցների յուշերում, որոնք մասամբ լրացնում են բանաստեղծի նկարագիրը:

Ցիրաւի, որքան գրաւիչ էր Ռուբէն Սեւակը որպէս մարդ, նոյնքան սիրելի է իբրեւ բանաստեղծ: Նրա անունը չողում է գրական այնպիսի աստղերի կողքին, ինչպիսիք են Սիամանթոն ու Վարուժանը, որոնց հետ միասին նա ամբողջացնում է արեւմտահայ պոէզիայի գարգացման վերջին փուլը: Անբաժան լինելով իր աւագ գրչակիցներից թէ՛ ստեղծագործական կեանքով եւ թէ՛ մանաւանդ եղերական վախճանով՝ Սեւակը, սակայն, նրանցից տարբերւում է իր բանաստեղծական ձայնի ինքնատիպութեամբ: Եւ դա արտայայտուել է ոչ միայն թեմաների ու մոթիւների, այլեւ կիրառած ժանրերի ու արտայայտչական հնարանքների մէջ:

Իր գրական առաջին իսկ քայլերից Սեւակը հանդէս եկաւ որպէս իրականութեան քնարական վերապրումների բանաստեղծ, որի գեղարուեստական զգացողութեանն ամէնից աւելի մատչելի են բնութիւնն ու սէրը, հարազատ ժողովրդի ու հայրենիքի վիշտը, ինչպէս եւ բուրժուական աշխարհի քննադատութիւնը: Այդ իմաստով միանգամայն հիշդ է վարուել բանաստեղծը, երբ յետադայում տպագրութեան պատ-

բառաեալով իր քերթուածների ժողովածուն՝ այն խմբաւորել է երեք շարքում՝ «Սիրոյ Գիրքը», «Վերջին Հայկը» եւ «Քառոս»ը: Դա միաժամանակ ակնառու կերպով ցոյց է տալիս հեղինակի ստեղծագործական զարգացման վերընթաց պրոցէսը՝ անհատական ապրումներից մինչեւ համամարդկային մտորումների մակարդակը:

Սեւակի պոէզիան զարգացել է ռէալիզմի ու ժողովրդայնութեան սկզբունքների իւրացման ճանապարհով: Ինչի մասին էլ գրել է նա՝ սիրոյ թէ՛ բնութեան, կեանքի թէ՛ մահուան, քնկերային թէ՛ ազգային վշտի – մխեւնոյն է՝ բոլոր դէպքերում էլ նրա ուշադրութեան առանցքը մարդն է ու մարդկայինը: Այդ առումնկիւնից է նա ընկալել երեւոյթները եւ գեղարուեստօրէն իմաստաւորել դրանք: Եթէ մի դէպքում սեռեակի պատից կախուած ծաղկի թառամած փունջը նրա համար պատնում է մարդու վաղանցիկ կեանքի խորհրդանիշ եւ առիթ տալիս տխուր մտորումների («Էօլըլվեյս»), մի այլ դէպքում դաշնամուրի առջեւ նստած դեղեցիկ կնոջ երգն ու նուագը լսելիս փոխադրւում է երեւակայութեան դիւրակը («Ահա կ'երգես, Դասիանա»), ապա մի երրորդ դէպքում նա երնեկ է տալիս վաղող ջրին, որ անդիտակ իր շուրջը կատարուող աւերմունքին՝ դարեր շարունակ երգում է զուարթ («Երնէ՛կ, ջո՛ւր»): Մարդկային կեանքի կարճատեւութիւնը խոր վիշտ է պատճառում բանաստեղծին, որն իրրեւ հումանիստ աւելի է ախորժում՝ դրալով բնութեան յաւերժական շունչը...

Թախծի ու տրամութեան երանգ ունեն Սեւակի ոչ միայն սիրային երգերն ու փիլիսոփայական մտորումները, այլեւ հայրենասիրական բանաստեղծութիւնները ու պոէմները: Ակնառես լինելով առաքինական լծի տակ տառապող իր ժողովրդի ծանր կացութեանը, բանաստեղծը ներքուստ վերապրել է նրա վիշտը եւ դեղարուեստօրէն արտայայտել այն: Ու թէեւ երկար տարիներ նա ապրել է հայրենիքից հեռու (Զուիցերիայում), բայց միշտ էլ իրեն կապուած է զգացել հայրենի երկրին եւ հարազատօրէն վերարտադրել նրա բազմատառնջ ճակատագիրը, մանաւանդ Ատանայի կոտորածներից յետոյ (1909 թ.), որոնք ցնցեցին հայրենասէր բանաստեղծի ողջ էութիւնը եւ նրան տոգորեցին ազգային վշտով: Նա մտքով սլացաւ դէպի հայրենի ափերը, ուր նրա առաջ բացուեցին սրտաճեղք պատկերներ, խոշտանգուած դէմքեր, դիակների բուրդեր եւ արիւնով վարարած դետեր... Այդ ամէնը քնականաբար ալեկոծեց քնարերգակ բանաստեղծի ներաշխարհը, որ յորձանք տուեց ցասման ու վրէժի ալիքներով: Յիշենք «Զանգակներ, Զանգակներ», «Կիլիկեան Երգեր» եւ այդ օրերին լոյս տեսած նրա «Կարմիր Գիրք» ժողովածուն, ուր հայրենիքի վիշտն ու ժողովրդի տա-

Ռուբէն Սեւակի այս նկարը լոյս տեսած է 1911 թուին:

ռապսոդները մարմնաւորուած են իսկական արուեստի լեզուով: Այս տեսակէտից պեղարուեստական ինքնատիպ յղացում է նրա վեց տողանոց այն բանաստեղծութիւնը, ուր խտացուած է մեր ժողովրդի ապրած ողբերգութիւնը.

Ո՞վ կուլայ այդպէս խշտեակիս շէմքին,
– Քո՛յր, դարիպն է, քաց···

Կմա՞խճ մը կ'անցնի դուրսէն լալագին·
– Սո՛վն է, դուռդ բա՛ց···
Տապա՞րն է ջախջախ դռանըս կուրծքին,
Ջա՛րդն է, դուռդ բաց···

Հայրենասիրական մոթիվներին զուգընթաց Սեւակի պոէզիայում ուժգնօրէն հնչում է նաեւ դրամատիրական աշխարհի հակամարդկային էութեան մերկացման պաթոսը: Նա եւս տեսաւ ու պատկերեց սեփականատիրական հասարակարգի աղաղակող հակասութիւնները, ընկերային տարբեր խաւերի հակադիր վիճակները եւ ամբողջ ուժով դատապարտեց սուտի ու կեղծիքի վրայ հիւսուած քաղքենի քաղաքակրթութիւնը: Այդ խմաստով ուշագրաւ են «Դրամին Աղօթքը», «Պոլսոյ Որովայնին Մէջ» եւ էլի ուրիշ գործեր, որոնցում անողոքաբար մերկացուած են տիրող ընկերային անհաւասարութիւնն ու դրամապաշտութիւնը:

Ընկերային բողոքը Սեւակի մօտ յաճախ վերածւում է պայքարի եւ ըմբոստացման տրամադրութեան, ինչպէս այդ տեսնում ենք «Կարմիր Դրօշակը» դեղեցիկ բանաստեղծութեան մէջ: Այստեղ ներկայացուած է անգործ բանուորների կուռ բանակը, որ կարմիր դրօշակ պարզած՝ գնում է «նոր օրէնքի նոր նժար մը կերտելու»: Վարուժանից յետոյ Սեւակը առաջինն էր արեւմտահայ բանաստեղծների մէջ, որ կերտեց բանուոր դասակարգի կեանքի ու պայքարի պատկերներ եւ խոր համակրանքով արտայայտուեց նրա ազատագրական կռուի մասին, որի յաղթանակին նա սպասում էր հաւատով:

Մեր նոր պոէզիայի մնայուն էջերից է Սեւակի «Թրուպատուրները» վերնագրով յայտնի բանաստեղծութիւնը, որ նրա տաղանդի հզօր փայլատակումներից է: Եւրոպական միլիոնատէր թաւիշաւիկ երկիրների անհատական ճակատագրի բացայայտման միջոցով հեղինակն այստեղ արտայայտել է իր ջերմ սէրը ժողովրդական արուեստի նկատմամբ եւ միաժամանակ ցոյց տուել, որ պուրժուական հասարակարգը թշնամի է իսկական արուեստին: Դա մի աշխարհ է, ուր ամենուրեք հնչում է «ոսկիի նենգ ձայնը» եւ «արծաթը արուեստը հանում է կախաղան»:

Մեր բանաստեղծի ընկերային–քաղաքական ձգտումները, նրա հումանիստական իդէալների տեսակէտից առաւել հետաքրքրական է «Մարդերգութիւն» պոէմը, որ նոյնպէս ներթափանցուած է մերկացման պաթոսով: Մարդու եւ մարդկայնութեան տեսանկիւնից մօտենալով քաղքենի իրականութեանը՝ հեղինակը ցուցադրում է դոյութիւն

ունեցող անարդարութիւնները ու հակասութիւնները, անողոքաբար մերկացնում տիրող արատները եւ ընթերցողին տոգորում բուռն ատելութեամբ դէպի կեղծիքի ու բռնութեան վրայ հիմնուած այդ հասարակարգը...

Բնորոշ է, որ իր ստեղծագործական կեանքի համեմատաբար հասուն շրջանում Սեւակը հանդէս եկաւ նաեւ արձակ էջերով, որոնք նրա մօտ ամփոփուած են «Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած Էջեր» ընդհանուր խորագրի տակ: Դրանք սերտօրէն կապուած են հեղինակի ոչ միայն բժշկական պրակտիկայի, այլեւ բանաստեղծական խառնուածքի հետ: Ակնյայտ է, որ մասնագիտութեամբ բժիշկ Սեւակը իր հիւանդներին լուժելու մտահոգութեան հետ մէկտեղ ունեցել է նաեւ նրանց կեցցաղն ու հոգեբանութիւնն ուսումնասիրելու մղում: Եւ, որ կարեւորն է, իր դիտած երեւոյթները նա մատուցում է սրտացաւ բարեկամի եւ հոգեբան արուեստագէտի ըրչով: Հետաքրքրաշարժ վիճակները, հոգեբարոյական նուրբ ըմբռնումները, մտքի ու զգացմունքի ներդաշնակ հիւսուածքը, ահա թէ ինչով են բնութագրւում այդ ղրոյց-պատմուածքները, որոնք այսօր էլ կարդացւում են հաճոյքով:

Ահա թէ ինչու մեր ժողովուրդը, նշելով իր տաղանդաւոր բանաստեղծի ծննդեան 80-ամեակը, ցաւով է արձանագրում այն փաստը, որ նա չկարողացաւ ասել իր վերջին խօսքը եւ դոհ դարձաւ թուրք ջարդարարների 1915 թ. կազմակերպուած ահաւոր եղեռնին...

ՋԱԻԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԸ ՆԿԱՐԱԳՐԷ 1915-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Հայաստանի պետական կեդրոնական արխիւին մէջ կը գտնուին Մեծ Եղեռնին վերաբերող բազմաթիւ կարեւոր փաստաթուղթեր, որոնք անծանօթ են լայն հասարակութեան:

Ստորեւ կը հրատարակենք այդ անյայտ վաւերաթուղթերէն մէկը՝ Պոլսոյ Ջաւէն Պատրիարքի ցնցող նամակը, ուղղուած Ամերիկահայոց Առաջնորդ Վեհունի Ծ. վարդապետին:

Կ. Պոլիս, 1915 թ., Դեկտեմբեր 28

Ասկէ առաջ Պուլկարիոյ Գեր. Առաջնորդին հրահանգած էինք, որ մեր գրութեանց պարունակութիւնը հաղորդէր նաեւ Զեղի, Ամերիկայի հայութիւնը իրազեկ ընելու համար այն ահռելի եղեռնին, որ տեղի կ'ունենար Թուրքիոյ մէջ՝ ամբողջ ազգ մը բնաջինջ ընելու համար: Պատմութիւնը չեմ կարծեր թէ արձանագրած ըլլայ այսպիսի կոտորած մը: Լուրերը որքան ալ հասած ըլլան ձեզի, սակայն չեմ կարծեր թէ որեւէ գրիչ կամ բերան կարենայ նկարագրել այն զարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8–9 ամիսներուն մէջ Թուրքիոյ մէկ ծայրէն մինչեւ միւս ծայրը, առանց խնայուելու ամենափոքր դիւղը կամ զառամեալ ծերունին եւ կաթնկեր մանուկը: Համիտեան ոճիրին առեն կամ անկէ առաջ տեղի ունեցած կոտորածները հայկական ըլլան կամ յունական, պուլկարական ըլլան թէ լիբանանեան՝ չնչին բան մըն են

ասոր քով: Այս անգամ դործադրուածը խիստպէս բնաջնջումի ծրագիր մըն է, եւ այսօր ոչ անկիա ի դլուխ եկած է, այլեւս կրնայ ըսուիլ թէ հայը իր հայրենիքին մէջ այլեւս պատմական դարձած է, եւ արդէն կուսակալներէն ոմանք (Տիարպէքիրի Ռեշիտ, Պէթլիսի Ապտուլհալըմ, կարնոյ Թահսին եւայլն) պարծանօք հեռագրեցին կեդ. կառավարութեան, թէ իրենց կառավարած նահանգներուն մէջ ոչ մի հայ կը պտնուի այլեւս: Այս անգամ խուժանը չէր, որ յարձակուեցաւ խաղաղ ժողովրդին վրայ, այլ նոյնինքն կառավարութիւնը, որ իր ծրագիրը դործադրեց պինուածներու, ժանտամմներու, ասկիանններու եւ մանաւանդ հրոսակամբերու ձեռքով: Հրահանգը կեդրոնէն տրուեցաւ եւ ամէն կողմ դործադրուեցաւ անխղճմտօրէն: Նախ մտաւորական դործունեայ եւ բանիրուն դասակարդը ձերբակալուելով բանտարկուեցաւ, եւ անոնք որոնց մասին կարելի էր ամբաստանութիւն մը յերիւրել պատերազմական ատեաններու չուտ ընդ վոյթ վճռովը կախաղանի վրայ իրենց կեանքը կնքեցին: Զինքի ամենանուիրեալ տեսակն անգամ հաւաքուեցաւ եւ չատեր իրենց չունեցած դինքերուն համար իսկ դատապարտուեցան: Ժողովուրդը վտարուեցաւ իր հայրենի օճախէն, լքելով ամէն ինչ եւ ճամբան կողոպտուեցաւ եւ կոտորուեցաւ: Սամսոնէն սկսեալ մինչեւ Տիլըրանակերտ դրեթէ հայ այր մարդ չէ ազատուած: Երիտասարդ կիները ու աղջիկները առեւանդուեցան ու մանուկները կոտորուեցան: Կոտորածը ահռելի եղած է Մուշ, Բաղէշ, Տիլըրանակերտ, Եդեսիա, Տրապիզոն, Շապին Գարահիսար, Փլի, Բալու եւ Երզնկա-Քեմախ, ուր դրեթէ ոչ մէկ հայ ազատուած է, մանուկներն ու ծերերն անգամ չխնայուելով: Հայաստանի միւս նահանգներէն ազատուածներ կան, սակայն հազիւ 50 առ հարիւր համեմատութեամբ: Շատ մը քաղաքներէ եւ դիւղերէ հազիւ մէկ երկու կիներ կան այսօր: Լեռներ ու բանուկ ճամբաներ դիակներով լեցուեցան: Դիակերը օրերով դիակներ տարին իրենց ալիքներուն հետ: Նշանաւոր եղան Մարմարիա եւ Խարբերդ, որոնց մօտերը կոտորուեցաւ տեղացի հայութիւնը, նոյն բախտին ենթարկուեցան միւս դաւառներէն եկող եւ անկէ անցնող դաղթականաց բոլոր կարաւանները: Մուշ եւ իր դաշտը ուր հայ բնակչութիւնը Պուլանխի եւ Խնուսի հայութեան հետ տուներու եւ մարտնիներու մէջ լեցուելով կրակի տրուեցան. Բաղէշ եւ չրջակաները, ուրկէ հայ մը ազատուած ըլլալու լուրը չունինք տակաւին, Տիլըրանակերտի նահանգը ուր ոչ միայն հայերը այլեւ ասորիներն ու քաղդէացիներն ալ կոտորուած են. եւ կուսակալին դրուած ջարդի հրամանը չդործադրելնուն համար երեք թուրք պայմապամներ պաշտօնանկուելով սպանուած են: Տրապիզոն եւ չրջակաները, ուր հայութիւնը դրեթէ ամբողջովին կոտորուած կամ ծուարմոյն եղած է: Բալու եւ Փլի՝ որոնցմէ ոչ մէկ հայ ազատուած ըլլալուն

լուրը ունէինք ցարդ: Երզնկա եւ Քեմախ, ուր առնուազն հայութիւնը եւ Բաբերդի, Դերջանի եւ կարնոյ հայութիւնը Ալաճանին թափուած, ողջամբ թաղուած կամ կոտորուած է: Շապին Գարահիսար եւ Եղեսիա՝ ուր ժողովուրդը կամաւ մեռնիլ չուզելով փոքր ինչ դիմադրութիւն ընելու յանդգնութիւնը ունեցաւ: Էնկիւրի, որուն ալրու հայութիւնը այլ նահանգը կանխաւ Պոլսէն աքսորեալ հայերով մխասին դէպ Եոզղատ տարուեցաւ եւ ճամբան կոտորուեցաւ: Մանրամասնութիւններու վրայ չեմ ծանրանար, ականատեսներու պատմութիւնները այնպիսի պատկառելի դէպքեր կը յիշեն, որ մարդկային պատմութիւնը երբեք չէ արձանագրած նոյնիսկ նախաքրիստոնէական դարերու մէջ:

Հայ ժողովուրդը իր գարաւոր հայրենիքէն վտարուելով դէպի հարաւ քշուեցաւ. ճամբան չէթէներուն բիւրաւոր զոհեր տալով, իւր ինչքը, ևթէ թոյլ տրուած էր բան մը առնել իրեն հետ, կողոպտուելով, օրերով ու ամիսներով հետիոտն ճամբորդեց: Կարաւանները հնաոտնեան դերիներու պէս ամէն քաղաք հասնելուն հրապարակները չարուեցան եւ խլամ ժողովուրդը հրաւիրուեցաւ անոնցմէ իր հաւնածը առնելու: Այրերէն չատերը արդէն իրենց ծննդավայրին մէջ կոտորուած ըլլալով, մնացեալները ալ ճամբան կոտորուեցան չէթէներու եւ ժանտարմներու կողմէ, մանուկները խլուեցան իրենց մայրերուն գրկէն եւ իրրեւ անտէր ապրանք խլամներու յանձնուեցան (այս մասին նշանաւոր եղաւ Սեբաստիոյ Շար Գըշլա պատառակին կեդրոնը, ուրկէ անցնող բոլոր հայ գաղթականաց մանուկները առնուեցան մայրերէն: Երիտասարդ կիներ եւ աղջիկ գրեթէ չմնաց որ չբռնաբարուեցաւ, այնպէս որ այլ բիւրաւոր ժողովուրդին դոյզն բեկորները միայն կրցան հասնիլ Միջագեաք):

Ճիհատը լուռին գործադրուեցաւ այս երկրին մէջ, որովհետեւ հայերը իրրեւ օրէնքէ դուրս ձգուած եւ խլամութեան թշնամի ժողովուրդ մը նկատուեցան եւ անոնց կեանքը, պատիւը եւ ինչքը հէլալ համարուեցան, սպանութիւնք, բռնաբարութիւնք եւ կողոպուտ կրօնական պարտականութիւն մը եղան նոյնիսկ պաշտօնական անձանց համար: Ի սկզբան խլամացումները չընդունուեցան կամ զանազան պայմաններով ընդունուեցան, օր. խլամացողը իր ծննդավայրէն դուրս կառավարութեան յարմար տեսած տեղը բնակի, իր զաւակները անմիջապէս յանձնէ խլամական կրօնքով կրթուելու եւ մեծնալու համար, չտառով ամուսնական կապեր հաստատէ խլամ ընտանիքներու հետ եւայլն:

Այս կերպով եւ աւելի յաճախ բռնի չատ տեղեր բաղմաթիւ հայ ընտանիքներ կրօնափոխ եղան եւ գոյատեր կը մնան այդպէս: Օրինակ, Կեսարիոյ պատառին մէջ 1000-է աւելի ընտանիք, Սեբաստիոյ նահանգը (Եւդոկիա, Գանկալ, Շարգըշլա, Ամասիա եւայլն) իրր 800 ընտանիք,

Խարբերդի նահանգը (Խարբերդ, Արաբկիր, Ակն, Մալաթիա) իբր 1000 ընտանիք: Անպաշտօն խալամացումները չուտով պաշտօնական դարձան եւ Օգոստոսէն ի վեր սկսան պաշտօնական գործողութիւններ կատարուիլ եւ նոյնիսկ պաշտօնական անձանց կողմէ փրովոկանտ եւ ճնշում ի գործ դրուիլ: Զինուորներու ընտանիքները, որոնք քիչ տեղեր մեայն տեղահան չեղան, խալամ դիւղեր կը ղրկուին եւ հոն կը բռնադատուին խալամ կրօնը ընդունելու: Հայ գինուորները աւելի խիստ ճնշումի են-թակայ են եւ հաղարաւորներ արդէն խալամացած են մահուան սպառնալիքով: Զինուոր եւ սպայ խալամացնելու նոյնիսկ պաշտօնական հրահանգ ղրկուած է զօրաբանակներուն: Սեբաստիա, Մալաթիա, Խարբերդ, Եւդոկիա եւայլն որբանոցներ բացուած են իբր թէ «գինուորական նահատակներուն զաւակները կրթելու համար», սակայն մեծամասնութիւնը հայ մանուկներն են: Իսկ աղջիկները ամէն դիւղ եւ քաղաք նոյնիսկ Պոլիս կը վճռատն խալամներու տուներուն մէջ:

Վանքերն ու եկեղեցիները մեծ մասամբ կործանուեցին կամ անարդ գործածութեանց յատկացուեցան. Մշոյ Ս. Կարապետը թնդանօթի բունուած եւ հիմնայատակ եղած է, նոյնպէս կարնոյ կարմիր վանքը. Սեբաստիոյ Ս. Փրկիչ եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիները եւայլն: Իսկ եկեղեցականութիւնը գրեթէ ամբողջովին կոտորուած է, ոչ մէկ քահանայի ողջ մնացած ըլլալուն լուրը ունինք յարդ: Առաջնորդներէն Կարնոյ Սմբատ Եպս. Սաուէթեանը իր ժողովրդին հետ դէպի Մէզրէ ճամբայ ելած ժամանակ Բեմախի մօտերը հրոսակներու կողմէ սպանուած է: Տրապիզոնի Գէորգ Ծ. Վրդ. Դուրեան, կարնոյ պատերազմական առեւանգին ղրկուած ըլլալով՝ ճամբան սպանուած է: Շապին Գարահիսարի Վաղինակ Ծ. Վրդ. Թորեկեան քաղաքին ռմբակոծման առեն զոհ գացած է: Բաբերդի՝ Անանիա Ծ. Վրդ. Հաղարապետեան կախաղանի վրայ իր հոգին աւանդած է տեղական վճիռով: Մշոյ Վարդան Ծ. Վրդ. Յակոբեան բանտին մէջ բրածեծ մահացած է: Տիւրթանակերտի Մկրտիչ Ծ. Վրդ. Զէյտունեան բանտին մէջ դանահար սպանուած է: Եւդոկիոյ Շաւարշ Ծ. Վրդ. Սահակեան ձերբակալուելով Սեբաստիա ղրկուած առեն ճամբան սպանուած է. Խարբերդի Պասիլ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան չղթայակապ դէպ Տիւրթանակերտ այլոց հետ ղրկուած առեն խողխողուած է. Եողղատի՝ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան Սեբաստիոյ մօտերը Ալիսի ափերուն վրայ ուրիշ 450 եողղատցիներու հետ սպանուած է. Եդեսիոյ Արտաւազդ Ծ. Վրդ. Գալէնտէրեան քաղաքին մէջ սպանուած է ուրիշ 60–70 հայերու հետ վերջին ջարդէն առաջ: Բալուի՝ Եղնիկ Եպս. Գալփաքճեանի, Բաղէշի՝ Սուրէն Ծ. Վրդ. Նալպանտեանի, Երզնկայի եւ Բեմախի, Մելքիսեդէկ Վրդ. Հովիւեանի, Սամսոնի՝ Համազասպ Ծ. Վրդ. Եղիսէեանի եւ Կիւրինի՝ Խորէն Եպս. Դիմաքսեանի մահը ստոյգ

է, բայց պարագաները տակաւին անծանօթ կը մնան: Կեսարիոյ՝ Խոսրով Եպս. Պէհրէկեան մշանջենական եւ Պրուսայի՝ Պարգեւ Ծ. Վրդ. Դանիէլեանի հնդամեայ ընդարձակութեան պատասխատուած են, սակայն յայտնի չէ, թէ ուր կը պտնուին: Նիկոմեդիոյ՝ Սահակեան Եպս. Հովակիմեան, Գոնիայի՝ Գարեգին Վրդ. Խաչատուրեան եւ Պանդրմայի՝ Կարապետ Եպս. Մաչլըմեան տարաղրուած են իրենց հօտին հետ. եւ առաջինը Հալէպ. ր. Մամպիճ, եւ ը–ը Քիլիսի Ազիզիէ պիւղը: Ասոնցմէ զատ ողջ մնացող Առաջնորդներն են. Գնէլ Եպս. Գալէմքեարեան, որ կը մնայ Սեբաստիա տան մը մէջ արգելափակ, Իզմիրի Մատթէոս Եպս. Ինճէեան եւ Հաճընի Պետրոս Եպս. Սարաճեան՝ իրենց վիճակներուն մէջ: Զխնայելով նոյնիսկ Կիլիկիոյ Սահակ Ս. Կաթողիկոսը, որ նախ Հալէպի քովերը պատ աքսորուելու եւ ապա պրկուելու երեսաղէմ ուր կը մնայ այժմ:

Այս ընդհանուր պատկառելի կառավարչէն մեր կորուստը մէկ մի–լիոնէն պակաս չէ. մնացեալ հայութիւնը ամբողջովին տեղահան եղած պէտք անապատները քշուած է. բայց Պոլսոյ, Իզմիրի, Քէօթահիայի հայութիւնէն եւ քանի՝ մը տեղ թողուած վիճակորդի ընտանիք, բողոքական եւ կաթոլիկ հայերէ:

Տեղահան եղողները պրկեթէ բան մը չեն կրցած առնել իրենց հետ, եւ իրենց առածն ալ չուտով տուին պաշտօնական ու անպաշտօն ատրպակներու: Պոլսոյ լրատրոյ մէջ կարդացինք անշուշտ Սեպտ. 14–ին հրատարակուած օրէնքը, որով հայոց կալուածներուն եւ գոյքերուն պրաւումը կ'օրինականացուի: Օրէնքը արդէն գործադրութեան արուած է յատկապէս կազմուած յանձնաժողովներու ձեռքով: Ներքին պատերազմէն Մուտրէն Հալէպ եւ անկէ Շամ եւ Քէրկի հասած հայութեան բնակորները, զանազան պիւղեր ցրուած են, Պոլսոյ չրջանակներէն եւ Կիլիկիայէն գացող հայութիւնը քանի մը ամիս ճանապարհներու, լեռներու վրայ եւ երկաթուղիին երկայնքը հազարաւոր զոհեր տուաւ անօթութեան եւ հիւանդութեանց եւ այս ալ Հալէպ հասնելով պըրկուեցաւ միւսներուն հետ պէտք այն երկիրը, որ իրենց օտար է կլիմայով, լեզուով, կրօնքով, աղգով եւ բարքով:

Հալածանքը չէ դադրած տակաւին, Պոլսոյ հայութենէն ցարդ 5000–ի չափ դաւառացի եւ ամուրի... տարագրուեցաւ, նոյնպէս Իզմիրէն իրրեւ 100 հոգի, եւ տակաւին կը չարունակուին: Ցարդ Գոնիայի կողմերը մնացած իրրեւ 2000 ընտանիքները չրջակայ պիւղերը ցրուեցան 5ով – 10ով, նոյնպէս ըրին ուրիշ տեղ պտնուողները, Տարսոն, Ատանա եւայլն: Ժողովուրդը տակաւին չարժման մէջ կը պտնուի, ոչ մէկ տեղ ապահով է, թէ հոն պիտի մնայ, Հալէպ պտնուողները դէպ առաջ կը քշեն, Մամպիճ, Սրուճ պտնուողները այլուր կը փոխադրեն, եւ այս

բոլոր հալածանքը կ'ըլլայ որպէսզի ժողովուրդը կամ մեռնի կամ յուսահատելով իսլամանայ: Անապատներէն եկած լուրերը քար սիրտերն անգամ արիւնի կը փոխէին, հայորդիներուն դիակները չուներու եւ ղաղաններու կեր կ'ըլլան, եւ թաղող մը անգամ չունին, այդ անապատներուն մէջ, ուր ...արարն ու քիւրտը ապրուստ չունի, հայուն քնական վախճանը սովամահ ըլլալն է. հայ կրթուած կիներն ու աղջիկները... իբրեւ դեղուհի կը ծառայեն եւ առուտուրի առարկայ դարձած են: Թիֆուսը եւ այլ հիւանդութիւններ արդէն նախճիրներ կը դործեն եւ մեր վրայ ոչ ոք կը դթայ տակաւին: Վայրի դաղանները եւ երկնից դիշատիչ թռչունները յաղեցան մեր մարմիններով, լեռները ներկուեցան մեր արիւնով եւ ձորերը լեցուեցան մեր ոսկորներով, բայց տակաւին մեր դահիճները չյագեցան եւ վայրերու պէս իրենց զոհերը տանջելով կը զուարճանան տակաւին: Այսքան անմեղներու արցունքը եւ ոչ խոկ կրցաւ չարժել պղինձ դարձած երկինքը եւ ողորմութեան անձրեւ մը տեղացնել:

Հայութեան բնաջնջումի այս ծրագիրը, որ վաղուց յղացուած էր, դործադրութեան դրուեցաւ պատրուակ ընելով Վանայ դէպքերը, Կովկասի սահմանադլուխի վրայ մերայնոց ըրած չարժումները եւ իբր թէ ներքին դաւառներու մէջ Հայոց ապստամբելու մտադրութիւնը՝ որուն համար պինուած է եղեր. կատեդնելու համար կարելի միջոցները դործադրուեցան մեր կողմէ: Օսման. պետական անձնուորութիւնները յայտարարած էին, թէ պիտի թոյլ չտան, որ Հայաստան ալ եւրոպական նահանդներու նման ձեռքէ ելնէ: Քարէթիւլասխոններու ջնջումով օսմ. կառավարութիւնը այլեւս աղատ պտաւ ինքզինքը, եւ դործեց անվերապահ եւ անվախ: Համաձայնական տէրութեանց սպառնալիքները ոչ մէկ արժէք չունեցան, այլեւ պատճառ եղաւ տատկացնելու հալածանքը: Ներկայ պատերազմին մէջ անոնց ունեցած անյաջողութիւնները մեր աղէտին բնաջնջման ծրագիրը միչեւ ցգլուխ տանելու համարձակութիւն տուին:

Օսմ. պաչտօնական եւ անպաչտօն անձնաւորութեանց մէջ բոլոր թախանձանքներն ու լացերը անարժէք եղան: Օտար չէղոք պետութեանց անպաչտօն եւ կէս պաչտօնական դիտողութիւնները ոչ մէկ ազդեցութիւն դործեցին: Ամերիկեան դեսպանին եւ Պուլկար պործակատարին քանիցս ըրած դիտողութիւնները ոչ մէկ ազդեցութիւն դործեցին եւ չկրցան կատեդնել հալածանքը. դի օսմ. կառավարութիւնը Հայոց խնդիրը իրեն համար ներքին խնդիր նկատեց եւ Քարէթիւլասխոններու ջնջումով ոչ մէկ պետութեան իրաւունք տուաւ անոր մէջամտելու: Դէպքերը այնպէս բերին, որ ոչ մէկ կառավարութիւն սպառնալիք չեչտ մը դրաւ իր բողոքներուն մէջ...

ՆԻԿՈԼԱՅ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ԱՐԱԲ. ԱՍՊՆԶԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915 Թուականին Արեւմտեան Հայաստանը բնաւեր դարձաւ: Թուրքական կառավարութիւնն իր հրէշաւոր քաղաքականութեամբ փորձում էր մէկընդմիշտ «լուծել» հայկական հարցը: Ոչնչացնելով հայ բնակչութեան մի մասին, հայերի միւս մասին, դլխաւորապէս կանանց, ծերունիներին ու երեխաներին բռնի քշեցին արաբական անապատները՝ յանձնելով նրանց Եփրատի պղտոր ջրերի, անապատի ամայի աւազուտների ու պինուած աւազակախմբերի քմահաճոյքին: Ռաս իւլ-Այնը, Մէսքէնէն եւ վերջապէս Տէր Զօրը հայկական համատարած դերեզմանոցներ դարձան:

Թւում էր, թէ բախտը վերջնականապէս լքել է հայերին: Յոյսի ոչ մի ակնկալութիւն օրհասական այդ օրերին: Բայց ահա, թուրք պանտաներից յօշոտուող հայերին օգնութեան եկաւ արաբ բարի ու ազնիւ ժողովուրդը:

Արաբներն իրենք եւս տառապում էին օսմանեան ծանր ու դաժան լծից եւ ամէն կերպ ձգտում ազատուել այդ բռնակալութիւնից ու նուաճել քաղաքական անկախութիւն:

Եւ ահա, ականատես լինելով հայերի նկատմամբ թրքական վայրագութիւններին, արարները ըմբոստանում են նրանց դէմ եւ իրենց ուժերը ներածին չափ օգնում հայերին՝ ջանալով դէթ փոքր չափով թեթեւացնել նրանց ծանր վիճակը, փրկել ոչնչացումից: Այդ օգնութիւնը տարբեր բնոյթ էր՝ սկսած թրքական կառավարութեան հրամանները չկատարելուց, վերջացրած նիւթական օգնութեամբ: Գոյութիւն ունեն հարուստ դրականութիւն, մամուլ, յուշեր եւ այլ բնոյթի նիւթեր, որոնց ընթերցումը վերակենդանացնում է արաբների կողմից հայերին ցոյց տրուած օգնութեան սրտառուչ ու յուզիչ դրուագները:

Ահա թէ ինչ են պատմում այդ վաստակաթղթերը:

Մի շարք շրջաններէ կառավարիչներ, որոնք ազդուեցան արարները էին, ստանալով կեդրոնական կառավարութեան հրամանը հայերին ոչնչացնելու եւ աքսորելու մասին, հրաժարուում են այն դործադրելուց: Տէր Զօրի մութասարիֆը սկզբում մի արար էր՝ Ալի Սվատը: Նա մեծ կարեկցանք էր ցոյց տալիս իրենց բնօրրանից զրուած հայերի նկատմամբ, թոյլ չէր տալիս ոչ մի բռնութիւն: Դեռ աւելին. նա աւելի քան հաղար հայ որբ երեխաների համար յատուկ չէնք է կառուցում ու բնակեցնում այնտեղ: Իր այս մարդասիրական վարմունքի համար նա կեդրոնական թուրքական կառավարութեան կողմից հեռացուում է աշխատանքից: Նրա փոխարէն մութասարիֆ է նշանակուում թուրք Զաքին, որը կազմակերպեց մօտ 200 հազար հայերի ոչնչացումը Տէր Զօրում:

Տիդրանակերտի շրջանի էլ-Պաչիրիի դաւառակի պետն էր մի պաղտատցի արաբ՝ Սայդ էլ-Սուլեյմին, իսկ Լեճայինը՝ մի ալպանացի: Սրանք նոյնպէս հրաման են ստանում՝ բնաջինջ անել հայերին: Սակայն հրամանն ստանալուց անմիջապէս յետոյ, ինչպէս նշում է արաբ հեղինակ Ֆայէզ էլ-Ղոսէյնը «Զարդերը Հայաստանի Մէջ» դրքոյկում, նրանք հեռագիր են ուղարկում Տիդրանակերտի ընդհանուր կառավարչին՝ ասելով, թէ «իրենց խիղճը չի ներում այդպիսի բան կատարել»: Քաջ դիտենալով, որ իրենց կարծիքը հաշուի չի առնուելու եւ չդանկանալով մասնակցել հայերի նկատմամբ կիրառուող ոճրագործութեանը, այդ երկու պաշտօնեաները հրաժարական են ներկայացնում: Նրանց հրաժարականն ընդունուում է, սակայն երկուսին էլ ճանապարհին սպանում են: Այնիւ արաբն ու ալպանացին իրենց արեամբ վարձատրեցին հայերի նկատմամբ ցոյց տրուած մարդասիրական վերաբերմունքի համար:

Աքսորեալ ու մահուան դատապարտուած հայերի նկատմամբ ազնիւ դէմք են դրսեւում նաեւ Մուսուլի արաբները: Երբ Մուսուլի նահանգապետը տեղեկանում է Թիւրքիայի ներքին գործերի նախարարութեան հրամանագիրը՝ Մուսուլում ապաստան գտած հայերին ոչնչացնելու մասին, նա նախքան որեւէ քայլի դիմելը որոշում է խորհրդակցել քաղաքի արաբ երեւելիների հետ: Վերջիններս կտրուկ կերպով դէմ են արտայայտուում այդ ծրագրին, նշելով, որ իրենց խիղճը թոյլ չի տայ, որ արաբ ժողովրդի ձեռքը թաթախուի հայերի արեան մէջ: Նրանց այդ վճռական կեցուածքի չնորհիւ Մուսուլում ապաստան գտած հայ ժողովրդի փոքր բեկորը փրկուում է ոչնչացումից:

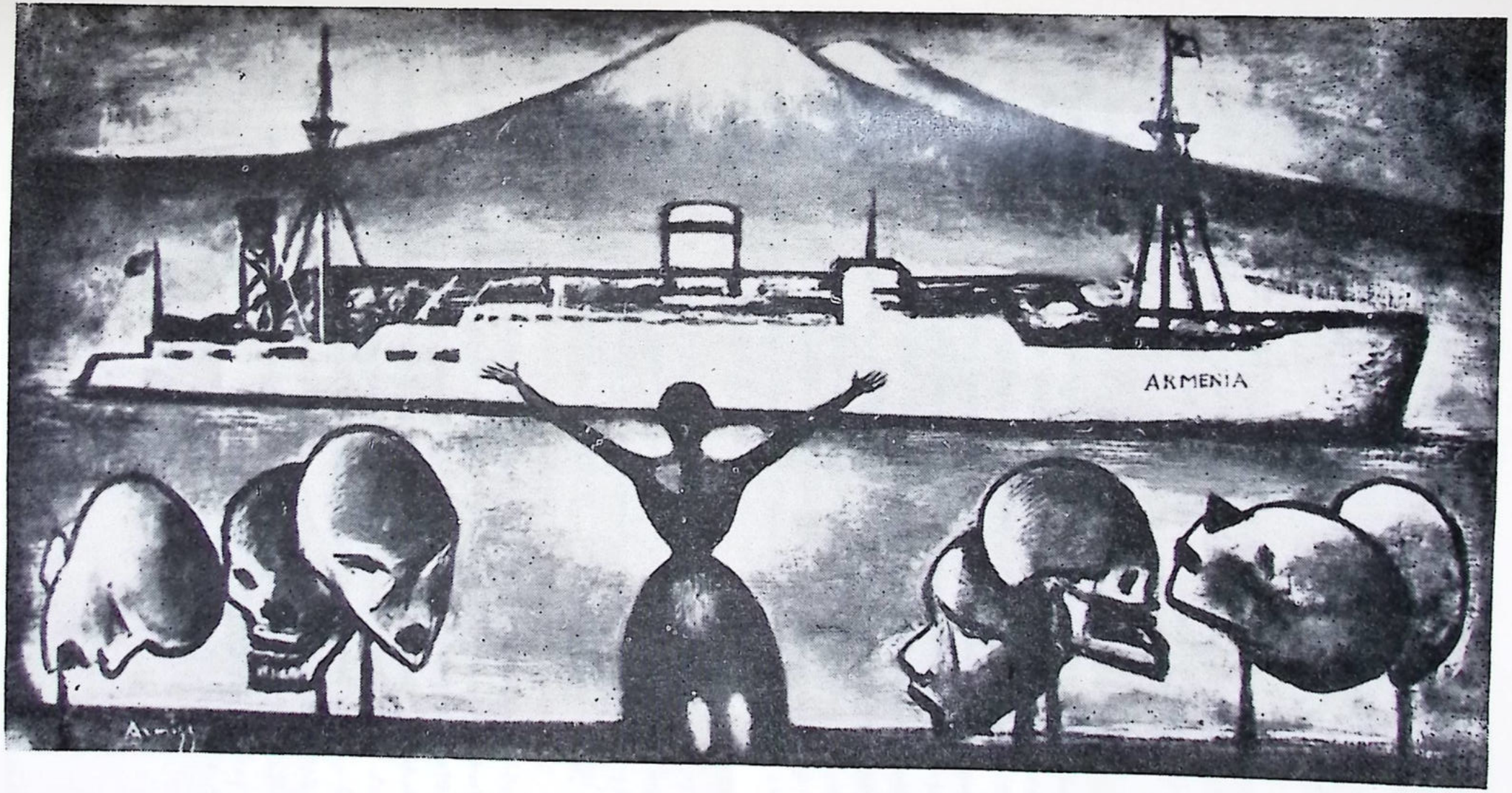
Բազմաթիւ վկայութիւններ ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս արաբները նիւթական ու բարոյական օգնութեամբ, երբեմն նոյնիսկ իրենց կեանքը

վտանգի ենթարկելու դնով փորձում էին հայերին խլել մահուան ճիրաններից ու թեթեւացնել նրանց անսահմանօրէն ծանր վիճակը: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Հայ դաղթականների մի խմբի թուրքերը մի քանի օր չարունակ քշում էին անապատի միջով: Դաղթականները քայլում էին ոտաբոպիկ, արիւնլուայ, քաղցած, յոգնած ու ծարաւ: Բոլոր կողմերից լսւում էին աղեկտուր ձայներ՝ «Ջո՛ւր», «Ջո՛ւր»: Վերջապէս քարաւանը հասնում է մի ջրհորի: Նրա չուրջը համախմբուած էին մի քանի արաբ կանայք: Ա. Անոյշը, որ այս խմբի մասնակիցն է եղել, իր յուշերում՝ «Արեան ճանապարհ»ում գրում է, որ բարի արաբ կանայք ղոյդ ղոյլերով ջուր էին քաշում եւ բաժանում բոլորին: Նրանք մեծ կարեկցանքով են վերաբերւում հայերին եւ դառապարտող հայեացքներ նետում ուղեկցող թուրք ոստիկանների վրայ: Շուտով յայտնւում են նաեւ այլ արաբ կանայք, որոնք հայերին վաճառում են իրենց հետ բերած թանը, մածունը եւ հացը: Ծուչերի հեղինակի մայրը իր երեխաներին բաժանելով դնած հացը, բացատրում է. «Փառք Ճեզ, Աստուած, ուրեմն աշխարհի վրայ դեռ բարի մարդիկ կա՞ն»: (Ա. Անոյշ, Արեան ճանապարհ, 1959, Հալէպ, էջ 39–40):

Քիչ չէին դէպքերը, երբ իրենց օջախներից բռնի կերպով քշուած հայ աքսորեալների խմբերը դիշերը հասնում էին այս կամ այն արաբական գիւղը, նրա բնակիչները ձգտում էին տարաբախտ հայերին պատսպարել իրենց մօտ: Նրանք կերակրում էին նրանց, խնամում եւ օթեւան տալիս: Առաւօտեան բաժանուելիս հայերը խօսքեր չէին գտնում իրենց երախտագիտութիւնն արտայայտելու արաբներին, որոնց մարդասիրական վերաբերմունքը թէկուզ մի օրով երկարացնում էր նրանց կեանքը: Երբեմն հայերը հեռանալով այդ գիւղերից՝ հարկադրւած էին լինում արաբ մարդկանց խնամքին թողնել իրենց դաւակներին (նոյն տեղում, էջ 64–65): Ի հարկէ, չատ դժուար է ծնողին բաժանուել իր երեխայից, բայց նրանք ստիպուած էին այդ քայլին դիմել, որովհետեւ դա հնարաւորութիւն կուտար իրենց երեխաներին փրկել մահից եւ բացի այդ, նրանք վստահում էին արաբներին:

Արաբները մի առանձնայատուկ վերաբերմունք էին ցոյց տալիս հայ մանուկներին, այդ անմեղներին, որոնց մեկ «յանցագործութիւնն» այն էր, որ նրանք հայ էին ծնուել: Ինտա յուզիչ է էլ–ձէզիրայի արաբական ցեղերից մէկի չէյխի հոդատար, կարելի է ասել հայրական վերաբերմունքը 17 հայ երեխաների նկատմամբ: Արաբ հեղինակ Ֆայէզ էլ–Ղոսէյնը գրում է.«Ձանապարհին նրանք (չէյխը եւ իր ուղեկիցնե-

ԵՂԵՌՆ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Գործ՝ ԱՐՄԻՍԻ

րը – Ն. Հ.) հանդիպեցին 17 պատանիների, աւօթ-ութիւնից ու ծարաւից գրեթէ մեռած վիճակում. ամենամեծը 13 տարեկանից աւելի չէր կարող լինել: Այս տեսարանից մեր շէյխը վշտակցութիւնից լացեց: Զուր լցուած մի փոքր տիկ ունէինք եւ մի բիչ հաց: Նա իր ձեռքով չուր խմեցրեց եւ կերակրեց նրանց»:

Իսկ ինչ խօսքեր գտնել դրուատելու կրօնական Այտուլլահ Մեսահի աղնիւ վարմունքը, որը մօտ 3–4 ամիս Համայի (Սուրիա) մէջ պահում էր մի հայկական որբանոց՝ իր վրայ վերցնելով որբանոցի մատակարարման ամբողջ հոգսը:

Արաբը, անապատի այդ զաւակը, ոչ միայն նիւթական ու բարոյական օգնութիւն էր ցոյց տալիս հայերին, այլեւ իրեն յատուկ ասպետականութեամբ հանդէս էր գալիս ի պաշտպանութիւն նրանց ոտնահարուած արժանապատուութեան: Բազմաթիւ փաստերից բերենք մէկը: Արաբ մի դինուոր Տիգրանակերտի արճարաններից մէկում ականատես է լինում, թէ ինչպէս թուրքերը անարգում ու հայհոյանքի խօսքեր են ասում մի հայ մուրացկանուհու: Զդիմանալով այդ վայրենի ու քստմնելի տեսարանին՝ արաբ դինուորը միջամտում է եւ դիմելով ներկաներին ասում. «Դուք կարող էք ողորմութիւնը մերժել, բայց իրաւունք չունէք նրան չարչարել»: Նրան պատասխանում են, որ դա մի հայուհի է եւ կառավարութիւնը խստօրէն պատժում է նրանց, ովքեր փորձում են օգնել այդ ցեղին, որ պէտք է ոչնչանայ:

Սակայն այդ ցեղը չոչնչացաւ: Զնայած թուրք բռնակալների բոլոր դաժանութիւններին, կրած բազմաթիւ զոհերին, այնուամենայնիւ հայ ժողովուրդը իր գոյութիւնը պահպանեց: Նա կարողացաւ դիմադրաւել թուրքի եաթաղանին, անապատի ամայութեանը, քաղցին ու ծարաւին:

Արաբական երկիրները՝ Սուրիան, Լիբանանը, Իրաքը եւ Եգիպտոսը իրենց դռները բացեցին մահից ազատուած հայ պանդուխտների առաջ: Եգիպտացիք սիրով ընդունեցին Մուսա Լերան 5000 քաջերին: Եգիպտոսի սուլթանը որոշակի գումար յատկացրեց նրանց կարիքները հոգալու համար: Լիբանանի ամենաազդեցիկ արաբ համայնքի՝ մարոնիթների պատրիարքի դործուն միջամտութեան չնորհիւ հնարաւոր եղաւ ընդունել Կիլիկիայի գաղթականներին, որոնց առջեւ իրենց դռներն էին փակել Ֆրանսայի եւ այլ երկրների նաւահանդիստները: Պէյրութում, Համայում եւ այլ վայրերում արաբ ժողովրդի եւ իշխանութիւնների հոգատարութեամբ հայ գաղթականների համար սկզբնական շրջանում ստեղծուեցին վրանաքաղաքներ:

Արաբական երկրներում հաւաքուեց մօտ 300 հազար հայ: Նրանց ապրուստի ու զոյութեան համար ստեղծուեցին բնականոն պայմանները, նրանց տրուեցին արար քաղաքացիներին հաւասար իրաւունքներ: Հայն այստեղ կրկին իր ձեռքը վերցրեց չինարարի մուրճը ու սկսեց իր նոր տունը կառուցել: Արաբական երկրներում հայերին իրաւունք ու հնարաւորութիւն տրուեց ունենալ իրենց դպրոցները, մամուլը, կրթական ու մշակութային միութիւնները: Դրա շնորհիւ հայը կարողացաւ իր զաւակներին հայկական կրթութիւն տալ, չկորցնել իր ազգային նկարագիրը, պահպանել իր նախնիների աւանդութիւնները, կապուած մնալ Մայր Հայրենիքին: Առանց արաբների այս ազնիւ ու մեհանձն վերաբերմունքի, առանց արաբական ասպնջականութեան, թրքական արիւնոտ եաթաղանից փրկուած հայերը չէին կարողանայ հասնել իրենց գաղութների այն վիճակին, որին ականատես ենք այսօր:

Հայերը ապերախտ չգտնուեցին: Նրանք չատ լաւ էին դիտակցում ու դնահատում արաբների մեծահոգի վերաբերմունքը: Ուստի, հայերը արաբների ազնուութեանն ու մարդասիրութեանը պատասխանեցին նոյնպիսի ազնուութեամբ ու մարդասիրութեամբ: Հայերը իրենց ողջ ունակութիւններն ու չնորհքը ի սպաս դրեցին ապաստան տուած այդ երկրների տնտեսական ու մշակութային վերելքին: Զգալի է նրանց խաղացած դերը արաբական երկրների արդիւնաբերութեան, արհեստների եւ առեւտրի զարգացման դործում: Այդ բանը ընդունում են նոյնիսկ օտար հեղինակները:

Հայերը, ինչպէս եւ արաբները նախանձախնդիր են արաբական երկրների անկախութեան պահպանման դործում: Արաբական երկրների բոլոր դժուարին պահերին, ազդային–ազատագրական պայքարի բոլոր հանգրուաններում հայ զանգուածները միշտ կանգնած են եղել արաբների կողքին եւ պաշտպանել նրանց ազդային ինքնուրոյնութիւնը: Այդ ընդդ քաղաքականութեան չնորհիւ էլ աւելի ամրապնդուեց արար եւ հայ բարեկամութիւնը: Ուստի պատահական չէ, որ արաբ քաղաքական ու հասարակական գործիչները բարձր են դնահատում հայերի մատուցած ծառայութիւնները արաբների ազատագրական պայքարին: Լիբանանի ազդային–ազատագրական չարժման խոշոր ներկայացուցիչներից մէկը՝ նախկին վարչապետ Ռիաս Սոլհը նշել է. «Ես հայերի ներկայութիւնը այս երկրից ներս կ'ընդունեմ գրկաբաց եւ ուսանուած հաճոյքով: Նրանք այս երկրի անկախութիւնը թերեւս մեզանից աւելի լաւ պաշտպանեն, որովհետեւ նրանք երկար ժամանակ ապրել են բռնութեան տակ, պայքարել ու զոհուել են անկախութեան համար, հետեւաբար լաւ գիտեն անկախութեան արժէքը: Իմ կառավարութեան սիրտը բաց

է հայերի համար»։ *Իսկ Իրաքի 1958 թուականի Քուվեյթեան յեղափոխութեան ղեկավարներից եւ հանրապետութեան խոշոր դէմքերից մէկը՝ Ֆաուզի Մահտաուին յայտարարել է*. «Հայ ժողովուրդը միշտ պայքարել է բռնատիրութեան դէմ եւ ահա թէ ինչու ներկայիս եւս կանգնած է մեր կողքին՝ մեր պայքարի մէջ։ Ես ուրախ եմ յայտարարելու, որ փոքրամասնութիւնների մէջ ամէնից աւելի հայերը խանդավառ են մեր յաղթանակներով, որովհետեւ ամէնից շատ տառապածները իրենք եղած են եւ կը զգան ցաւերը տառապեալների»։

Հայերն այսպիսի դնահատականի ու վերաբերմունքի են արժանացել շնորհիւ իրենց աղնիւ դիրքի, արաբների ազգային խնդիրները պաշտպանելու եւ արաբ բարի ու մեծ ժողովրդի հետ բարեկամութիւնը թանկ դնահատելու։

Քիսուն տարի է մեզ բաժանում հայ ժողովրդի դլխին եկած արհաւիրքներից։ Այդ ժամանակում շատ բան է տեղի ունեցել եւ շատ բան է փոխուել։ Սակայն չի փոխուել մի բան՝ հայերի խորը երախտագիտութիւնը հանդէպ արաբ ժողովրդի, հանդէպ նրա այն զաւակների, որոնք սպեղանի դրեցին հայերի ցաւատանջ վէրքերին։ Նման բաները երբեք չեն մոռացւում։

Սարսափի ու մահուան ամենամռայլ օրերին օդնութեան ձեռք մեկնելով հայերին, դրանով իսկ արաբները աղնուութեան ու մարդասիրութեան վսեմ դաղափարներին մի անմահ յուշարձան կանդնեցրին։

ՀՐԱՉԵԱՅ ՔՈՉԱՐ

Շշմեցուցիչ, անհաւատալի՛ է լուրը պարզապէս· ոչ եւս է սովետահայ տաղանդաւոր արձակագիրն ու բոցաշունչ հրապարակախօսը, սեանչելի մարդն ու անկաշառ հայրենասէրը – «Նահապետ»ին ու «Նայիրօտ»ին անմոռանալի հեղինակը՝ Հրաչեայ Քոչար: Ոչ եւս է մանաւանդ սիւռմահայութիւնը իր հոգիէն ներս գունդգունդաճով պահպանող, մեր ցաւերն ու յուզումները հարազատի նման բաժնող, անփոխարինելի՛ մեր Քոչարը, որ չորս տարիներ առաջ այցելեց Պէյրութ եւ հայրենաշունչ իր խօսքին ուժով ոգեւորեց ու ոգեշնչեց հայրենաբաղձ զանգուածները լիբանանահայութեան: Այնքան մեծ է կորուստը հայ գրականութեան, եւ այնքա՛ն ծանր՝ հարուածը՝ Քոչար գրողն ու մարդը բոլոր ճանչցողներուն համար, որ այժմ կը բաւարարուինք կենսագրական հակիրճ գիծերով միայն, յառաջիկային վերապահելով մեր խօսքը Քոչարի ստեղծագործական վաստակին եւ յատկապէս վերջին շրջանի իր մեծ նուաճումին՝ «Սպիտակ Գիրքը» հատորին մասին:

Հրաչեայ Քոչար (Գաբրիէլեան) ծնած է 1909–ին, Ալաշկերտի Ղումլիպուճախ գիւղին մէջ: Հինգ տարեկան էր ան միայն, երբ Եղեռնը զինք նետեց սովի ու գաղթի ճամբաներուն վրայ: Ամբողջ իր գերդաստանէն, փրկուեցաւ միայն ապագայ գրողը, որ իր կեանքը նուիրեց իր ժողովուրդի ծառայութեան սրբազան գործին: Իր առաջին ստեղծագործութիւնները ուշագրաւ էին արդէն ինքնատպութեամբ, եւ «Վահան Վարդեան», «Օգսէն Վասպուրի ճանապարհորդութիւնը» եւ « Ժամանակներ» հատորները կ'աւետէին ծնունդը տաղանդաւոր նոր գրողի մը, որուն ստեղծագործական խիզախումները պիտի հարստացնէին հայ գրականութիւնը:

Հայրենական պատերազմի տարիներուն, երիտասարդ արձակագիրը ռազմաճակատին վրայ էր միշտ եւ խիզախ իր գրիչով ու հայրենաշունչ ակնարկներով, կը յաջողէր ոգեւորել ու գօտեպնդել հազարաւոր իր ընթերցողները՝ ճակատին թէ թիկունքին վրայ: Ու «Գեներալի Քոյր»էն կամ «Սրբազան Ուխտ»էն ետք, յետպատերազմեան տարինե-

րուն Քոչար տուաւ «Մեծ Տան Զաւակները» ստուարածաւալ վէպը, որ լայն կտաւի վրայ հերոսապատումն է հայրենական պատերազմին:

Հրաչեայ Քոչարի ստեղծագործական հարուստ վաստակին մէջ ուշագրաւ են յատկապէս վերջին շրջանի իր գործերը՝ «Կարօտ» եւ «Նահապետ» վիպակներն ու շարք մը հայաշունչ պատմուածքները, որոնք կը վկայեն հեղինակին ուժեղ տաղանդին հասունութեան մասին, եւ կը հանդիսանան անկորնչելի աւանդ մը՝ հայոց գրականութեան գանձարանին մէջ:

Քոչար ծնած էր բոլորած 55 տարին, երբ իննկաւ կեանքի ու գրականութեան պատնէշին վրայ: Պատնէշին վրայ՝ որովհետեւ ան ե՛ւ իր գրիչով ե՛ւ իր առօրեայով կապուած էր հասարակական կեանքին, ծոյնիսկ այն շրջանին՝ երբ իր առողջական վիճակը ամբողջական հանգիստ մը կը պարտադրէր իրեն: Ամէն ծնր երեւոյթի մասին իր սեփական խօսքը, խիզախ ու իմաստուն խօսքը ունէր Քոչար, եւ ամէն շնորհալի ծնր գրող իր մօտ կը գտնէր անխառն գուրգուրանք ու հաջալերանք: Հանրագիտակ էր ան բառին իսկական առումով, գրող էր ան, պատմաբան, գրականագէտ, հրապարակագիր ու հռե՛տոր: Եւ իր այս բոլոր յատկութիւններով, որոնք զինք տարած էին մինչեւ Հայաստանի Կոմունիստ Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի անդամութեան, Քոչար դարձած էր հարազատ ու սիրելի անուն մը բոլորին համար անխտիր՝ Մայր Հայրենիքի եւ Սփիւռքի մէջ, ծանօթ ու սիրուած անուն մը՝ Սովետական Միութեան ամբողջ գրասէր հասարակութեան համար:

Այս մեծ սիրոյն ու յարգանքին վկայութիւնն էր Քոչարի համաժողովրդային յուղարկաւորութիւնը՝ պետական դէմքերու, մշակոյթի ականաւոր ներկայացուցիչներու, եւ բազմահազար սգակիր ընթերցողներու մասնակցութեամբ:

Եւ այս մեծ սէրն ու յարգանքն է որ կ'արտայայտէ Հայաստանի Գրողներու Միութեան Ա. Քարտուղար Էդուարդ Թոփչեան, իր դամբանական խօսքին մէջ յայտնելով.— «Խոցուած ու վշտաբեկ սրտերով մենք հաւաքուեր ենք վերջին հրաժեշտը տալու հայրենասէր գրողին եւ ընկերոջը, մեր ժողովրդի իմաստուն զաւակին: Վերջին անգամ դիմելով Հրաչեայ Քոչարին, մենք մտովին ասում ենք. Քո՛ղ հայոց հողը թեթեւ լինի Քո շիրմի վրայ, մեր անմոռանալի, մեր հարազատ եղբայր»:

ՀՐԱՉԵԱՅ ՓՈՉԱՐԻ ՅԱՒԱՋԱԲԱՆԸ «ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ» ԳՐՔԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Ապրիլեան Եղեռնի 50–ամեակին նուիրուած այս հատորը մամուլի տակ էր արդէն, երբ ստացանք Պատմ. գիտութիւններու տոքթոր Արամայիս Մնացականեանի նոր գործը՝ «Հայ ժողովրդի Ողբերգութիւնը՝ Ռուս եւ Համաշխարհային Մտքի Գնահատմամբ»:

Ինքնին ուշագրաւ հրատարակութիւն մը հանդիսացող այս հատորին յառաջաբանը գրած է Հրաչեայ Փոչար՝ բանի մը էջի մէջ տալով խիզախ եւ խորհրդաստ տեսակէտներ հայ ազատագրական շարժման մասին: Ու 50–ամեակի այս օրերուն, կարելի չէր կրկնակիօրէն թանկագին այս յառաջաբանը նոյնութեամբ չներկայացնել մեր ընթերցողներուն:

Ձենք տարակուսում, որ պատմական գիտութիւնների դոկտոր Ար. Մնացականեանի այս գիրքը հետաքրքրութիւն կը յարուցի ընթերցողների լայն շրջաններում, որովհետեւ նա բովանդակում է ճշմարտութիւններ որ չէին դրւում թղթի վրայ եւ չէին արտասանւում ամբիոններից մինչեւ վերջին տարիներս եւ, բացի դրանից, նրա էջերում ընթերցողը կը գտնի աշխարհի շատ նշանաւոր մարդկանց գայրոյթի ու կարեկցութեան անկեղծ խօսքերը, որ ժամանակին տպագրուել էին պար–

բերական մամուլում ու մոռացուել կամ մնացել էին արխիւներում, մատչելի չէին նոր սերունդներին: Թէ՛ հայկական ազգային ողբերգութեան զարհուրելի պատմութիւնը եւ թէ նրա արձագանգները ամբողջ աշխարհում՝ հեղինակը ջանասիրութեամբ վերակենդանացրել է, հերքելով շատ անհեթեթ մեկնաբանութիւններ ու վերստին հաստատելով պատմական իրողութիւններ:

Հասկանալի կերպով երկչոտ էր մեր պատմագրութիւնը Ստալինի պաշտամունքի տասնամեակներին, երկինչում էր նա մանաւանդ 1890–1920 թուականների պատմութեանը մերձենալուց: Երեք տասնամեակի շատ դէպքերին ու դէմքերին դրեթէ անծանօթ էին մնում քսաներորդ դարու երկրորդ տասնամեակից յետոյ ծնուած հայ տղաներն ու աղջիկները, մինչդեռ այդ երեսուն տարին մեր բազմադարեան պատմութեան ամենաողբերգական, ամենահերոսական, ամենավիպական շրջանն էր, որ ունեցել է միլիոնաւոր նահատակներ, մէկ–երկուսի փոխարէն՝ հարիւրաւոր հերոսներ· ղոհերի մէջ եղել են դիտուններ ու բանաստեղծներ, ճարտարապետներ ու երաժիշտներ, բժիշկներ ու փիլիսոփաներ, հերոսների մէջ՝ ռամիկ հողագործներ ու մշակներ, արհեստաւորներ ու հովիւներ, այրեվաններ ու նոյնիսկ վանքերի մենակեացներ:

Ժողովուրդն ազգովին պատմութիւնից ջնջուելու վտանգի տակ էր: Հարիւր հազարաւոր անզէն մարդիկ, փոքր ու մեծ խմբերով ճորերում ու կիրճերում դնդակահար էին լինում, կամ կամուրջներից նետուում էին լեռնային գետերի կատաղի ալիքների մէջ, ամբողջ բազմութիւններ մեռնում էին Սիրիայի ու Իրաքի աւազուտներում: Դահիճները չէին խնայում նոյնիսկ ծծկեր երեխաներին ու զառամեալ ծերուներին: Սարսափելի է յիշել մանրամասնութիւնները: Բայց յիսուն տարի յետոյ էլ մենք կարող ենք մխիթարուել մեր ժողովրդի տոկունութեամբ ու կենսունակութեամբ, ապրելու, մահուանը դիմադրելու նրա մեծ կամքով, ջարդարարներին դիմադրելու նրա արիութեամբ, որ երեւաց այն դաժան տարիներին:

Եւ ցաւալի էր, որ նոր ժամանակների մեր պատմագրութիւնը ինչպէս հարկն է չէր յիշում դոնէ այդ, ճշմարտապէս հերոսական դրուագները, Սասունի ու Տարօնի կռիւները, Վանի դիւցազնական պաշտպանութիւնը, Շապին–Գարահիսարի հերոսամարտերը, հայ դիւղացիների խիզախ ընդվզումը Մուսա Լերան վրայ: Մեր պատմութենից դուրս էր մնում նոյնիսկ հայ ժողովրդի՝ քսաներորդ դարի Աարայրը՝ Սարդարապատը, որի սպիտակաւուն հողի վրա, հին Արմաւիրի այդ դաշտում, ժողովուրդը, արդէն հալար տեղով մարմինը խոցոտուած, արիւնաքամ, յուսահատ, ոտքի ելաւ ոչ թէ յաղթելու, այլ պատուով մեռնելու համար, դէմքը՝ թշնամուն ուղղած, թիկունքը՝ Արագա-

ծի, Գեղամայ լեռների ու Սեւանի կողմը: Եւ կատարուեց հրաշքը... ժողովուրդը յաղթեց, ջախջախեց Թշնամու գերազանց ուժերն ու նո՛ւ մղեց նրան Ախուրեանի միւս ափը: Ժողովուրդը յաղթանակեց Սարդարապատում, բայց երկու տարի էլ զարհուրելի տառապանքներ կրելով, միայն 1920 թուականի Նոյեմբերի 29-ին իր հինաւուրց երկրում ստեղծեց նոր, սովետական հասարակարգ, որը ընդմիշտ վերջ դրեց հայ ժողովրդի կրած տառապանքներին:

Ինչպէ՞ս կարելի էր մոռացութեան տալ այս ամէնը: Մոռացկոտութիւնն այսպիսի դէպքերում յիշաչարութիւնից առաւել մեծ մեղք էր ժողովրդի ու նրա պատմութեան առաջ:

Հիմա, 1965-ի բարձունքներից նայելով անցած տարիներին, զարմանալով զարմանում ենք այն ժամանակուայ մեր մտածողութեան վրայ: Ողբերգութեան պատմութեան թեթեւակի անդրադառնալով, չէին բացայայտում իսկական ոճրագործներին: Մեղաւորներ համարում էին հայ հայդուկներին, որ զէնք վերցնելով, սարերն էին դնում, հայ կամաւոր զինուորներին, որ հաւատալով, թէ ռուս բանակը արեւմտեան Հայաստանը կ'ազատագրի, գնում էին կռուելու Թուրքական բռնակալութեան դէմ, ոգեշնչուած այդ հաւատով: Մեղաւոր էին համարում բոլոր այն անհատներին ու կազմակերպութիւններին, որոնք զէնք էին վերցրել Թշնամուն դիմադրելու, որ կռուել էին, մեռել, կամ հազար վէրքերով խոցուած, ապրել էին: Եւ չէին զիտակցում այդ մարդիկ, որ պատմութեան դատաստանից փրկում են Սուլթան Համիտեան եւ ԻԹԹիհատական բռնակալներին, որ դահիճներին արդարացնում ու յանցանքը զոհերի վրայ են դնում:

Ի հարկէ, մեր ազգային կեանքում անհատներն ու կազմակերպութիւնները շատ ճակատագրական սխալներ կատարեցին: Նրանց մեղքըն ու յանցանքը պէտք էր համարուեր այն, որ լաւ չէին կռուել Թուրք յարդարարների դէմ, որ հարբել էին Ժէօն-Թուրքերի «յեղափոխական» խոստումներից, որ չէին զինել ժողովրդին ամէն տեղ ու ամենուրեք, պաշտպանութիւն չէին կազմակերպել, ինչպէս ժողովուրդն ինքը վարեց Վանում ու Սարդարապատում:

Յաւիտեան յանցաւոր կը մնան հայ ժողովրդի ու նրա պատմութեան առաջ դաշնակցութիւն կուսակցութեան ղեկավարները, որոնք դաշինք կնքելով Թուրք ԻԹԹիհատականների կուսակցութեան ղեկավարների հետ ու հաւատալով նրանց, մոլորեցրին հայ ժողովրդին: Դահիճների հետ եղբայրութիւն քարոզելով, նրանք զինաթափում էին արհաւիրքը նախազգացող խիզախներին, հարկադրում էին զէնքերը յանձնել Թուրք պետութեանը: Ստանայի հայկական ջարդերից յետոյ էլ, դաշնակցութեան գործիչները շարունակում էին նոյն ազգակործան քա-

ՀՐԱՉԵԱՅ ՔՈՉԱՐ

պաքականութիւնը: Վանում նոյնիսկ իրենց սպանութիւնից մէկ-երկու շաբաթ առաջ Վռամեանն ու Իշխանը յորդորում էին խոնարհ լինել ձեւուէթ վաշայի պահանջներին, «դասալիք» հայերին առաջարկում էին ներկայանալ թուրքական իշխանութիւններին:

Իրենց այդ վարքի առաջին զոհերն էլ հենց իրենք եղան, բայց անաչառ ու խիստ պատմութիւնը չի կարող արդարացնել նոյնիսկ զոհւածներին:

Հայ ժողովրդի ողբերգութիւնը, Մեծ Եղեռնը ծրագրուել ու ծրագրւում էին թուրքական պետութեան ամենաբարձր պաշտօնատներում՝ դէպքերից դեռ տասնամեակներ առաջ: Պէտք էր, կարծես, որ յիսուն տարի անցնի, նոր ապա մենք սթափ հայեացքով նայենք պատմութեանը, տեսնենք, թէ որտեղից սկսուեց արհաւիրքը, բացենք պատմութեան մութ ծալքերն ու տեսնենք ահաւոր, այլանդակ ճշմարտութիւնը:

Եւ այդ ճշմարտութիւնն այն է, որ թուրքական պետական մտածողութիւնը կայսրութեան մէջ ապրող միւս ազգերի պահանջներին ու դժգոհութիւններին վերջ տալու, «ազգային հարցն» իր երկրի ներսում լուծելու միակ ճանապարհն այդ ազգերը ոչնչացնելու, նրանց բնաջնջելու ճանապարհն էր համարում: Այդպէս են վարուում այլ ազգերի հետ բոլոր ցեղապաշտները: Ցեղապաշտութիւնը, որ կոյր, ստոր, անմարդկային կիրք է, բնականաբար հասնում է ցեղասպանութեան, ժենոցիդի քաղաքականութեան, երբ ցեղապաշտները կանգնած են տիրող ազգութեան ու նրա պետութեան դլուխը: Ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնն աւելի մոլեդին է դառնում մանաւանդ այն դէպքում, երբ հպատակ այլազգիները բարոյապէս եւ քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր աստիճանի վրայ են կանգնած լինում, քան տիրողները:

Այս դրքում բերուած են Սուլթան Աբդիւլ Համիտի առաջին մինիստր Քէամիլ փաշայի 1878 թուականին ասած հետեւեալ ուշագրաւ խօսքերը «հայկական հարցը» լուծելու թրքական եղանակի մասին: Այդ մինիստր սուլթանի սադրազամն ասել է. «Որպէսզի Փոքր Ասիոյ մէջ մեր ունեցած երկրները ազատ մնան օտարների միջամտութիւնից եւ միջամտութեան ամէն առիթներից, ուստի այդ սուրբ նպատակի համար պիտի պետական իրաւունքը պահանջի, որ բոլոր կասկածելի տարրերը վերացնենք... Ուրեմն հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճիտ անելու ենք: Դա դլուխ բերելու համար բան չի պակասում մեզ: Ամէն դործիք պատրաստ ունենք... քուրդ, չէրքէզ, կուսակալ, պատուոր, հալվահան, ոստիկան, վերջապէս ամէն ինչ: Կրօնական պատերազմ կը յայտարարենք, դիւրին պատերազմ այնպիսի մի ազգի դէմ, որ ո՛չ դէնք ունի, ո՛չ դինուորութիւն, ո՛չ պաշտպան: Եւ ընդհակառակը, մենք ու-

նենք զէնք եւ զինուորութիւն... Եւ եթէ այդ ազգը բնաջինջ լինի եւ քրիստոնէական Եւրոպական կրօնակից վնասուի եւ չկանի Տաճկական Ասիայի մէջ, մեզ հանդիսատ կը թողնի»:

Մարդակերութեան, ցեղասպանութեան ամբողջական մի ծրագիրը է սա, Թիւրքական պետական մտածողութեան կոնցեպցիա, պետական դոկտրինա:

Այսպէս էին մտածում Սուլթան Ապտիւլ Համիտն ու իր առաջին մինիստրը 80ական եւ 90ական թուականներին: 93–98 թիւերի ջարդերն այս պետական ծրագրի դործադրութիւններ էին: Այսպէս էին մտածում երիտասարդ Թուրքերը, «Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավարները 1908–1909 թուականների նոյնիսկ այն օրերին, երբ «եղբայրութիւն ու հաւասարութիւն» խօսքերն էին կրկնում սրբապղծորէն: Այդ մտածողութեան դործադրութիւնն էին 1915–1918 թուականների զանդուածային ջարդերը: Այդպէս էին մտածում քէմալական պետական պաշտօնեաները 1920 թուականին դրաւելով նաեւ արեւելեան Հայաստանի մի մասն ու այստեղ էլ կոտորածներ սարքելով:

Այդպէս էին մտածում ու այդպէս էին դործում Թուրքական պետական ղեկավարները:

Քեամիլ փաշայից յետոյ, որ արիւնուռւչտ սուլթանի այդ ծրագիրը հրապարակեց 1878 թուականին Պերլինի կոնդրէսից յետոյ, Թուրքիայում շատ անդամ պետական յեղաշրջումներ եղան, բայց մէկի ձեռքից միւսին անցաւ այդ դոկտրինան, աւելի կատարելադործելով, աւելի ահաւոր դառնալով:

Թուրքական պետութեան այդ մտադրութիւնները անյայտ չէին հայ ժողովրդին: Քեամիլ փաշայի այդ յայտարարութիւնը թարդմանուել ու տպուել էր Կովկասում հրատարակուող «Փորձ» հանդէսում Թիֆլիս 1879 թուականին, այսինքն՝ հայկական յայտնի կուսակցութիւնների ծնունդից 10–12 տարի առաջ: Ուրեմն՝ Թուրքական բռնութիւնների եւ ազգասպանութեան այդ վայրենի ծրագիրն ու նրա դործադրութիւնը հայ ժողովրդի մէջ պիտի դիմադրութիւն յարուցէին ու կազմակերպութիւններ ստեղծէին՝ այդ դիմադրութիւնը ղեկավարելու համար եւ ոչ թէ այդ կազմակերպութիւնները եղան պատճառ Թուրքական բռնակալութեան, ինչպէս փորձում են բացատրել իրենք, Թուրք ջարդարարների եւ նրանց էլ կրկնել են ակարամիտ մարդիկ:

Ինչէր եւ ձեմալ փաշաներն ու նրանց ուղղակի կամ անուղղակի գործակիցները ասել, կրկնել են, իբր թէ Թուրք ժողովուրդը նահապետական ժողովուրդ էր, իսկ հայերը վաճառական ու արդիւնաբերող ազգ էին, որ չհատգործում էին խեղճ, նահապետական Թուրք ազգին եւ դրանով ատելութիւն յարուցում նրա մէջ, որ հայկական կոտորածներն

այդ «վայրոյթի» հետեւանք էին: Դա մի թափանցիկ կեղծիք էր, որ ապացուցուեց հենց այդ կոտորածների օրերին, երբ ոչնչացւում էին առաջին հերթին դաւառների հայ բնակչութիւնը, հայ գիւղացիները, իսկ քաղաքներում՝ արհեստաւորներն ու մտաւորականութիւնը: Եւ եթէ որեւէ դաս համեմատաբար, կրկնում ենք՝ համեմատաբար քիչ ոչնչացուեց, դա վաճառականների դասն էր, քաղաքների մանր առեւտրականները: Վերջին անգամ թուրքական այդ «մեկնաբանութիւնը» կրկնուեց Սրեւեռքի ժողովուրդների առաջին համագումարում, 1920 թուականին, Բաքւում, Ինվերի դեկլարացիայի մէջ, բայց համագումարը նախագահող Զինովևը թոյլ չտուեց, որ մարդակերի ըղպարտութիւնն իր զոհերի հասցէին՝ հակահարուած ստանայ: Այդ սուտն ու կեղծիքը կրկնըւեցին նաեւ Պերլինում, Թալէաթ փաշայի սպանութեան դատավարութեան ժամանակ եւ մերկացուեցին վկաների, մանաւանդ դոկտոր Լեվսխուսի յուշմունքներով:

Այս բոլոր հարցերին աւելի կամ պակաս համոզչութեամբ պատասխանում է այս գիրքը, կամ հեղինակի փաստարկումներով, կամ բերուած պերճախօս վկայութիւններով: Գիրքն յիշում է հայ ժողովրդի բոլոր բարեկամների անկեղծ վշտակցութեան ու բուռն բողոքի խօսքերը: Հոգու անհուն զայրոյթով խօսել ու դրել են հայ ժողովրդի կոտորածների դէմ Լենինն ու լենինեանները՝ Կիրովը, Օրջոնիկիձեն, Լենինի հայ աշակերտները, խօսել ու դրել են Մաքսիմ Կորքին ու Վալերի Բրիւսովը, Նիկոլայ Մառն ու Եւգենի Տաուբեն, հարիւրաւոր ռուս գիտնականները, դրողներ, լրագրողներ, բանաստեղծներ: Դատապարտել են ջարդարարներին ու դատաստան պահանջել արեւմուտքի եւ արեւելքի մարդասէրները՝ Ժան Ժորեան ու Անաթոլ Ֆրանսը, Կարլ Լիբկնեխտն ու Վասիլ Կոլարովը, լեհ բանաստեղծ Եազվեցկին եւ ամերիկացի դոկտոր Գիբոնսը, Ճօն Ռիդն ու Ջրիդոֆ Նանսենը: Եւ վերջապէս, Մուսա Լեռան քառասուն օրուայ դիւցազներգութեամբ իր անունը հայ ժողովրդի սրտում անմահացրած աւստրիացի դրող Ֆրանց Վերֆելը:

Մի ամբողջ ժողովածու կը կազմէին Հայաստանին ու հայ ժողովրդին նրա դժբախտութեան օրերին ռուս պոէտների նուիրած բանաստեղծութիւնները:

Այսօր էլ առանց խոր յուզմունքի չի կարելի կարդալ ոչ պեներալ Կուլէբեակինի, Նեմիրովիչ-Դանչենկոյի, ոչ Եկատերինա Ալեքսեեւայի բանաստեղծութիւնները ու պոէմները, ոչ էլ Անաթոլ Ֆրանսի ու Նանսենի խօսքերը՝ բաղմաչարչար ու բաղմատանջ հայ ժողովրդի մասին:

Անաթոլ Ֆրանսը 1916 թուականին Փարիզում հայկական կոտորածների դէմ Սորպոնի դահլիճում կազմակերպուած բողոքի մեծիմկի ամպիոնից ասել է.

«Երբ մենք տեսանք Թուրքիայում այդ դժբախտ զոհը, որի հայ-ևացքը լիակատար յոյսով ուղղուած էր դէպի մեզ, մենք վերջապէս հասկացանք, որ Արեւելքում մեռնում է մեր Հոյլը, որ նա մեռնում է մեզ համար, որ մեր քոյրն է: Նրա յանցանքն այն է, որ նա բաժանել է մեր զգացմունքները, սիրել է այն, ինչ սիրել ենք մենք, մտածել է այնպէս, ինչպէս մենք, հաւատացել է այն ամէնին, ինչին հաւատացել ենք մենք եւ մեզ նման ընկալել է խմաստուբիւն, բանաս-տեղծութիւն ու արուեստ: Դրա մէջ է նրա յանցանքը...»:

Այս բանաստեղծական խօսքերն աւելի շատ բան են ասում, քան դիտական տրակտատը կ'ասէր: Հայ ժողովրդին ոչնչացնում էին, ո-րովհետեւ նա ազատութիւն էր երազում, որովհետեւ հոգով նա ծառա-նում էր բռնութեան, ստրկութեան, խաւարի, յետամնացութեան, բանտային դաժան կեանքի դէմ, ձգտում էր հաղորդակից լինել լինքը եւ իր կողքին ապրողներին հաղորդակից դարձնել մարդուն արժանի ազատ կեանքին, որովհետեւ նա պաշտպանում էր իր պատիւը, իր ընտանեկան սրբութիւնները, իր լեզուն ու իր ազգային ինքնութիւնը:

Սակայն յիշենք, որ աշխարհի ազնիւ մարդկանց համակրանքն, կարեկցութեան, բողոքի ու զայրոյթի խօսքերը չօգնեցին եւ մէկուկէս միլիոն ժողովուրդ զոհուեց քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առաջ: Չօգ-նեցին ո՛չ Անաթոլ Ֆրանսի, ո՛չ Նանսենի չանթալի խօսքերն ու ծանր մեղադրանքները եւրոպական պետութիւնների հասցէին: Չօգնեցին, ո-րովհետեւ խմաստուններն ու ազնիւ հոգիները զէնք ու բանակներ չու-նէին, իսկ զէնք ու բանակ ունեցողները չունէին ազնիւ հոգի ու խմաս-տութիւն:

Աչխարհը եւ պետութիւններ կառավարող այդ մարդիկ չահամոզ եսասէրներ էին, ոսկու պարկերին երկրպագող, ազգերի արիւնը դիւա-նագիտական չուկաներում սակարկող, անսիրտ ու անյարդուրդ վաճա-ռականներ, որոնք նոյնպէս չէին խորշում մարդկանց ու ժողովուրդնե-րին սպանելուց, երբ այդ արիւնոտ արհեստի մէջ չահ էին տեսնում:

Սպանուեց, բայց չմեռաւ հայ ժողովուրդը: «Հայաստանը մեռ-նում է, բայց նա կը վերածնուի, – չարունակել է Անաթոլ Ֆրանսը մարգարէաբար, – նրան մնացել է չատ քիչ բան, թանկագին արիւն, որից կը ծնուի մի հերոսական սերունդ»:

Այդպէս էլ եղաւ: «Շատ քիչ, թանկագին արիւնից» ծնուեց մեծ սխրագործութիւնների ընդունակ նոր, հերոսական սերունդ:

«Հայ ժողովրդի ողբերգութիւնը» դրքի ընթերցողները տեսնելով իրենց ժողովրդի զարհուրելի անցեալը, առաւել բուռն սիրով կը սիրեն ժողովրդի պատմութեան այսօրուայ օրը, կը հասկանան նրա սոցիալիս-տական վերածնութեան պատմական վեհութիւնը:

Յարգաւճի մեծ երեկոյ՝ նահատակ գրողներու յիշատակին

Ետեւին վրայ՝ Երիզոր Յանջեանի մեծադիր նկարը՝ «Վէրք Հայաստանի»–ի նկարազարդումներէն։

Ուրբաթ, 23 Ապրիլ 1965–ին, Պէյրութի Փոլէն Տը Լա Սալի հանդիսասրահին մէջ տեղի ունեցաւ նահատակ գրողներու յիշատակին նուիրուած յարգանքի մեծ երեկոն՝ նախաձեռնութեամբ «Գրական Շրջանակ»–ի։ Ներկայ էին աւելի քան հազար հանդիսականներ, որոնց թուին հայ եւ արաբ ծանօթ գրողներ, արուեստագէտներ, մշակութային կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ Երեւանէն Զօր.

ձեմիլ Լահուտ, հայրենի հիւրը՝ փրոֆ. Մ. Հասրաթեան եւ այլ դէմքեր:

Երեկոն կը վարէր լիբանանահայ երիտասարդ գրող Մարտիրոս Գուշաճեանը, որուն բացման խօսքէն ետք, կուռ ու վարակիչ բանախօսութիւններով յաջորդաբար հանդէս եկան լիբանանահայ ծանօթ արձակագիր, «Խարիսխէն Հեռու» հատորի հեղինակ Արմէն Դարեան, փրանսահայ վաստակաւոր գրական քննադատ եւ թատերագիր Պետրոս Զարդեան, եւ լիբանանցի յայտնի բանաստեղծ Սահտ Աբդլ: Երեկոյի վերջաւորութեան, խօսքը տրուեցաւ նաեւ «Ոսկի Կամուրջ»ի հեղինակին՝ ծանօթ բանաստեղծ Վահէ-Վահեանին: (*Վերոյիշեալ չորս բանախօսներուն ելոյթները նոյնութեամբ հրատարակուած են այս հատորի առաջին մասին մէջ*):

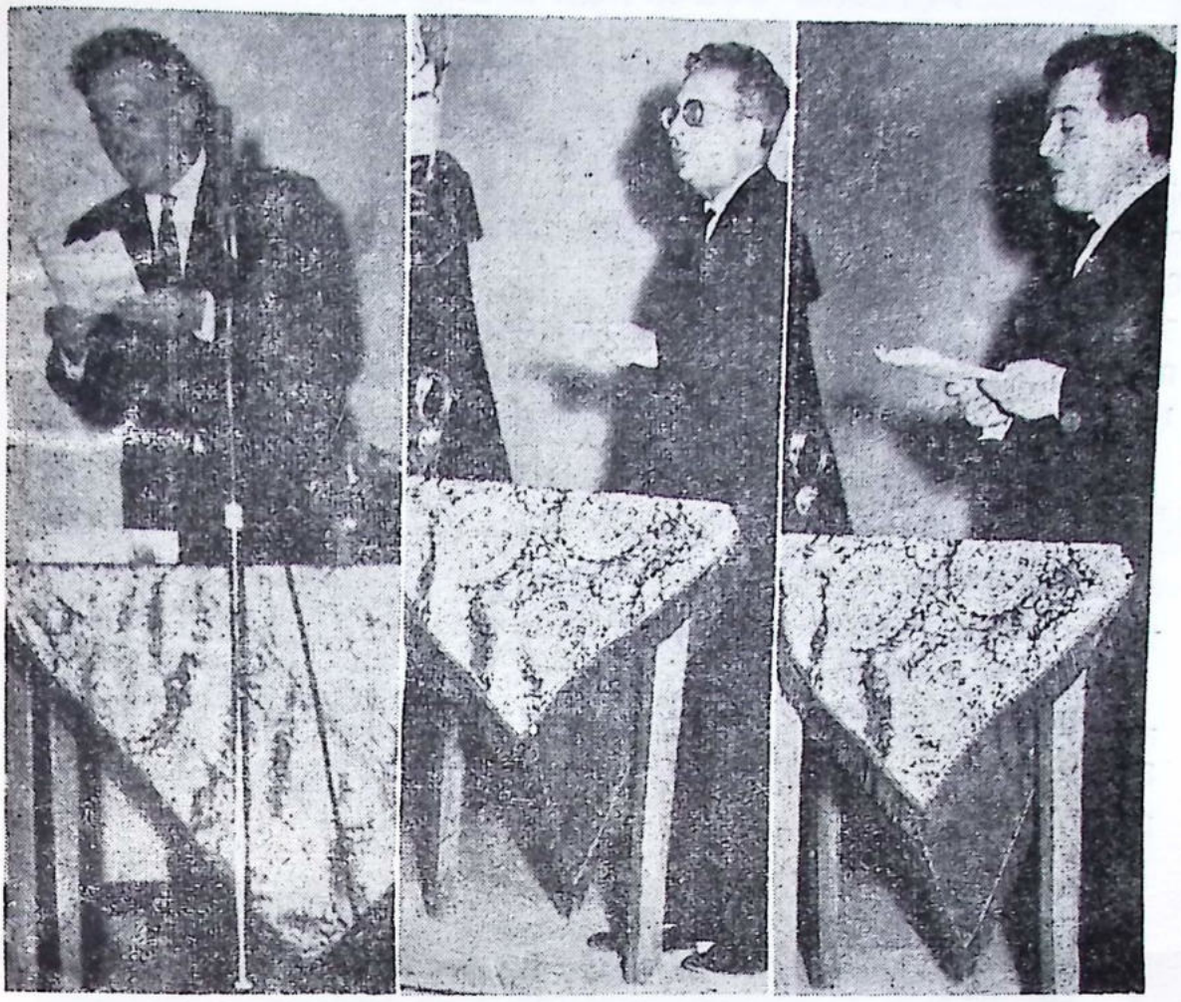
Գեղարուեստական յայտագրին իրենց գնահատելի բաժինը բերին լիբանանահայ արուեստագէտ ուժերէն՝ Օր. ծանէթ Գույումճեան, եւ Ալա Կիրակոսեան (մեներգ), ծան Հազարապետեան (դաշնակ) եւ Միսակ Ապաճեան ու Թորոս Սպիտանեան (արտասանութիւն): Տիկին Արսինէ Դարեան ապրումով կարդաց լիբանանցի բանաստեղծ Միշէլ Սլէյմանի արաբերէն էջերը՝ նուիրուած Ապրիլեան Եղեռնի:

«Գրական Շրջանակ»ի այս երեկոն եկաւ արտայայտել բոլոր գրասէր լիբանանահայերու յարգանքն ու սէրը հանդէպ մեր նահատակ գրողներուն, որոնք 50 տարիներ առաջ ինկան թրքական հաւ-աղանին տակ, բայց կը շարունակեն ապրիլ հայ ժողովուրդի հոգեկան աննկուրցելի գանձարանին մէջ:

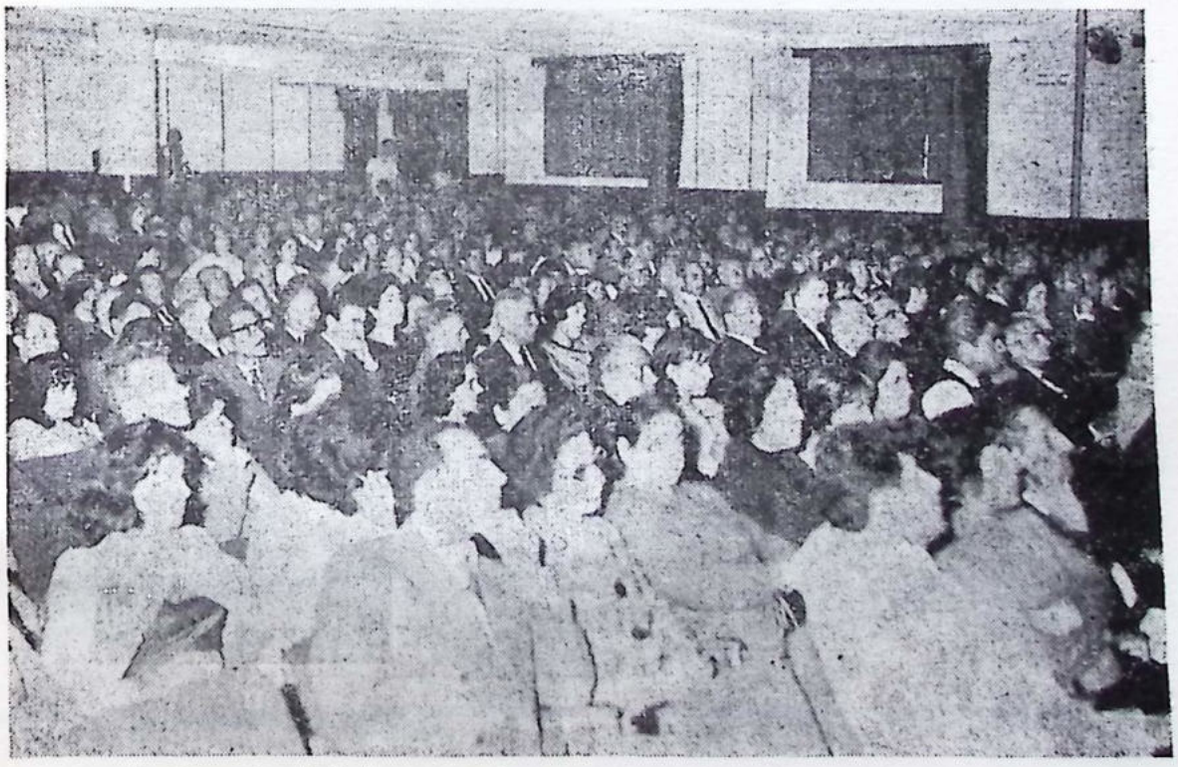
«Գրական Շրջանակ»ի կողմէ կազմակերպուած վերոյիշեալ հանդիսութեան պահուն իսկ, Ապրիլ 23-ի երեկոյեան, Հայաստանի Գրողներու Միութեան դահլիճին մէջ տեղի ունեցած է մեծ երեկոյ մը՝ նուիրուած նահատակ գրողներու յիշատակին: Երեկոյին ներկայ եղած են գրողներ, գիտնականներ, արուեստագէտներ, մտաւորականութեան ներկայացուցիչներ:

«Պապ Թադաւոր»-ի հեղինակին Ստեփան Զօրեանի բացման խօսքէն ետք, յաջորդաբար ելոյթ ունեցած են Վաղարշակ Նորենց, Գէորգ Էմին, Անահիտ Սահինեան, Գրիգոր Քեշիշեան, Հրաչեայ Ծովհաննիսեան եւ Սիլվա Կապուտիկեան: Հայրենի գրողները չեշտած են թէ Մեծ Եղեռնին զոհ գարձած գրողներու յիշատակին լաւագոյն յաւերժացումը ծաղկո՛ւմն է մեր նոր գրականութեան, բարգաւաճումը վերածնուած մեր հայրենիքին:

ՅԱՐԳԱ՛ՆՔ ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒՆ

Կը խօսին՝ Սախտ Ափըլ, Պետրոս Զարոյեան եւ Արմէն Դարեան

Ծեսարան մը՝ առատակ գիտողերուն ներկայութեան

ԹԷՓԷԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒՔԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵԶՐԱՓԱԿԻՉ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

Երուսաղէմի Պատրիարք Ամեն. Տ. Եղիշէ Արք. Տէրտէրեանի հովանաւորութեամբ եւ հոծ բազմութեան մը ներկայութեան, Կիրակի 23 Մայիս 1965–ին, Պէյրութի Սիպեմա Ռիվոլիի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Թէփէեան Մշակութային Միութեան եզրափակիչ հանդիսութիւնը՝ նուիրուած նահատակ գրողներու յիշատակին եւ Մեծ Եղեռնի 50–ամեակի գեղարուեստական մրցանակներուն: Բեմին վրայ ուշագրաւ էր վազգէն Թիւրիւնճեանի խորհրդապատկերը:

Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեանի բացման խօսքէն ետք, համապարփակ բանախօսութիւններով հանդէս եկան ամերիկահայ ծանօթ արձակագիր ու հրապարակախօս Անդրանիկ Անդրէասեանը եւ Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանը: Խօսքը տրուեցաւ նաեւ Փրոֆ. Մ. Հասրաթեանին, որ հայրենաշունչ ելոյթով վարակեց բոլոր ունկնդիրները:

Հանդիսութեան վերջաւորութեան, «Զարթօնք» օրաթերթի խմբագրապետ Գերսամ Ահարոնեան կարդաց հակիրճ զեկուցում մը՝ Եղեռնի 50–ամեակին առթիւ կազմակերպուած գեղարուեստական մրցանէներուն մասին:

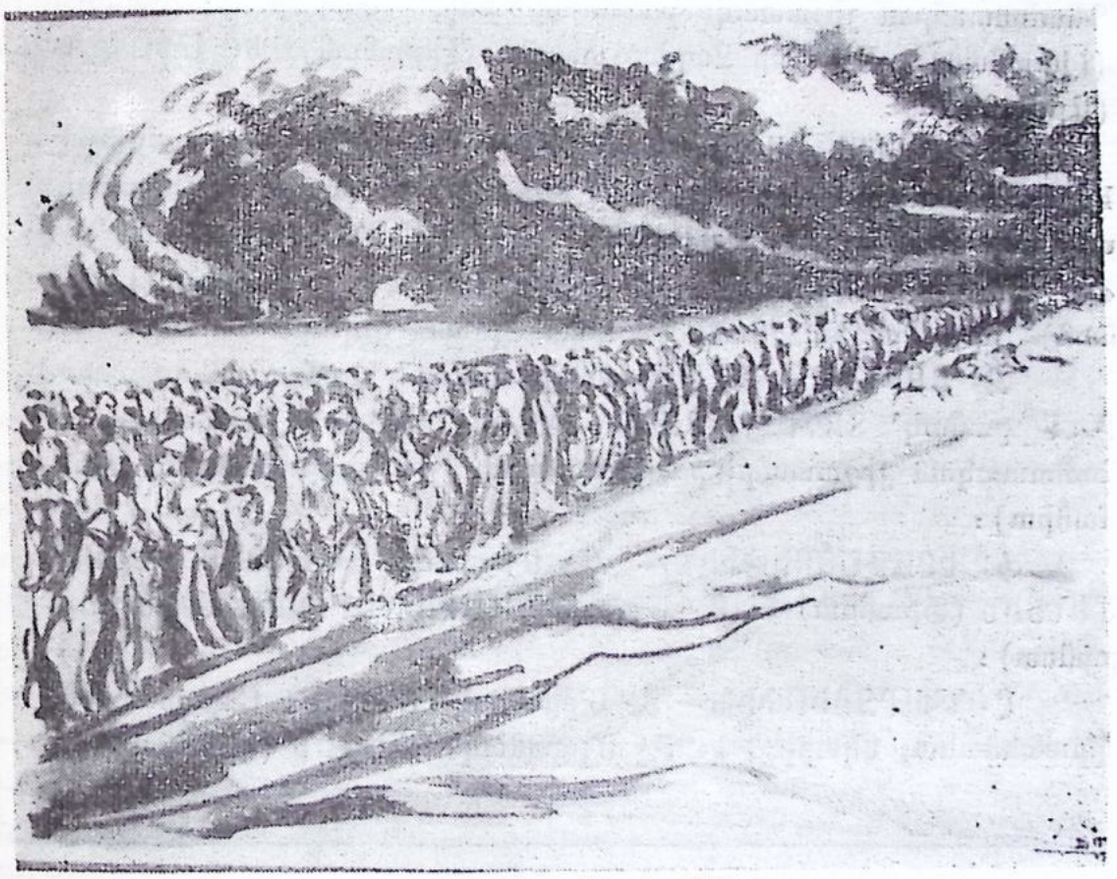
ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԱՊՐԻԼեԱՆ ԵՂԵՌՆԻՆ

Աւելի քան 10 հազար լիբանանահայեր այցելեցին Թէփէեան Մշակութային Միութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած նկարչական ցուցահանդէսը, որ դրուած էր բժշկապետ Տոքթ. Երուանդ Ճիտէճեանի հովանաւորութեան տակ:

34 հայ նկարիչներ, զանազան երկիրներէ, կը մասնակցէին ցուցահանդէսին, եւ եթէ անոնցմէ ոմանք՝ արդէն վաւերական անուններ էին, ինչպէս Շարթը, Աշոտ Զորեանը, Սարուխանը, Փոլ Կիրակոսեանը հւայլք, ուրիշներ երիտասարդ ուժեր էին, որոնք կը հանդիսանան յուսադրիչ խոստում մը վաղուան համար: Ու ինքնին՝ մշակութային ուշագրաւ երեւոյթ է արդէն այդքան մեծ թիւով նկարիչներու մասնակցութիւնը նման ցուցահանդէսի մը, որուն կազմակերպումին համար ողջունելի է Թէփէեան Մշակութային Միութիւնը:

Տարագրութիւնը՝ Լիւսի Թիւթիւնճեանի...

... եւ Տիրանի վրձինով

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՄՐՑԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Մեծ եղեռնի 50-ամեակին առիթով, Թէֆէեան Մշակ· Միութեան կազմակերպած մրցանակներուն արդիւնքները են·—

Ա. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ·— Առաջին մրցանակի արժանի գործ չէ նկատուած: Բ· մրցանակ՝ վԵՐ· ԱՐՍԷՆ ԿԷՕՐԿԻԶԵԱՆԻՆ (Մ· Նահանգներ) իր «Վանի Հերոսամարտը» գործին համար:

Բ· վԷՊ·— Ա· մրցանակ՝ ՅԱԿՈԲ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆԻՆ (Մ· Նահանգներ)՝ իր «Յովակիմի Թոռները» գործին համար: Բ· մրցանակը կը բաժնուի երեք հեղինակներու միջեւ՝ ՏՈՒԹ· ՏԻԳՐԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ (Լիբանան) ՍՄԲԱՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ (Սուրիա) եւ ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ (Հայաստան):

Գ· ԹԱՏԵՐԱԽԱՂ·— Ա· մրցանակ՝ ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՅԵԱՆԻՆ (Ֆրանսա)՝ իր «Մենք Ալ Հայրենիք Ունինք» գործին համար: Բ· մրցանակը կը բաժնուի երկու հեղինակներու միջեւ՝ ԼԵՒՈՆ ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ (Ֆրանսա) եւ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՒԱՆԵԱՆ (Լիբանան): Գնահատական յիշատակութեան արժանի՝ Սարգիս Սելեան (Հալէպ), Արա Արծրունի (Լիբանան) եւ Յրք· Էսէկիւլեան (Կիպրոս):

Դ· ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ·— Ա· մրցանակ՝ ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆԻՆ (Հայաստան): Բ· մրցանակի արժանի գործ չէ նկատուած: Գնահատական յիշատակութեան արժանի՝ ժանէք Ա· Քասունի (Լիբանան), Արաքսի Զարխուտեան (Լիբանան) եւ Շաւարշան (Արժանթին):

Ե· ՊՈԷՄԱ·— Ա· մրցանակը եւ Բ· մրցանակը կը բաժնուին երկու բանաստեղծներու միջեւ՝ *երկուքն* ալ առաջին մրցանակի արժանի նկատուելով — ՎԱՀԱԳՆ ԴԱՒԹԵԱՆԻՆ (Հայաստան)՝ իր «··· Բայց Ծնուեցի» գործին, եւ ԳԱՌՆԻԿ ԱԴՌԱՐԵԱՆԻՆ (Լիբանան)՝ իր «Մատեան Ցաւի եւ Հատուցման» գործին համար:

Զ· ՅՈՒՇԵՐ·— Ա· մրցանակի արժանի գործ չէ նկատուած: Բ· մրցանակ՝ ՏՈՒԹ· ՎԱՐԴԱՆ ԹՈՓԱԼԵԱՆԻՆ (Լիբանան): Գրնահատական յիշատակութեան արժանի՝ Ներսէս Պալեան (Ռումանիա):

Է· ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ·— Ա· մրցանակ՝ ԱՒԵՏԻՍ ՄԵՍՈՒՄԵՆՑԻՆ (Ֆրանսա) եւ Բ· մրցանակ՝ ԱՐԱ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆԻՆ (Ֆրանսա):

Ը· ՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆ·— Ա· մրցանակ՝ ՇԱՐԹԻՆ (Ֆրանսայէն՝ լիբանանահայ նկարիչ) եւ Բ· մրցանակ՝ ԿԻՒՎԻՆ (Լիբանան):

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ 50-ԱՄԵԱԿԸ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԷՋ

Ապրիլեան Եղեռնի 50–ամեակը մեծ չուքով եւ պետական ու հա–մաժողովրդային մասշտաբով նշուեցաւ Սովետական Հայաստանի մէջ։ Միլիոնաւոր մամուլը օրը օրին արձագանգ հանդիսացաւ այս ա–ռընչութեամբ կազմակերպուած հայրենական պանապան ձեռնարկներուն ու հանդիսութիւններուն, որոնց ամփոփ պատկերը կը նկարագրենք ստորեւ։–

Ապրիլ ամսուան ընթացքին, ընդառաջելով Սովետահայ Գրող–ներու Միութեան կոչին, Հայաստանի աշխատաւորները, երիտասարդ–ները ու դպրոցականները հայրենի հողին վրայ տնկեցին մէկ ու կէս մի–լիոն ծառ՝ ի յիշատակ Եղեռնի մէկ ու կէս միլիոն նահատակներուն։

Ապրիլ 20–ին տեղի ունեցաւ Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւններու Ակադեմիայի եւ Երեւանի Պետական Համալսարանի միացեալ պետական նստաշրջանը՝ նուիրուած Մեծ Եղեռնի 50–ամեակին։

Ակադեմիայի Նախագահ Վիքթոր Համբարձումեանի բացման խօսքէն ետք, յաջորդաբար հանդէս եկան Իրաւաբանական Գիտութիւն–ներու Տոքթոր Ա. Եսայեանը՝ «Հայ ժողովուրդի ցեղասպանութիւնը օս–մանեան կայսրութեան մէջ եւ միջազգային պատժաթարգութիւնը» վե–կուցումով, Ակադեմիայի թղթակից անդամ Մ. Մկրեանը՝ նահատակ գը–րողներուն նուիրուած ուսումնասիրութեամբ, Պատմ. Գիտութիւններու Տոքթոր Գ. Գալոյեանը՝ հայ ժողովուրդի վերածնունդին նուիրուած ակնարկով, Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու Գ. Սահինեան–նը՝ արեւմտահայ լինքնապաշտպանութեան նուիրուած զեկուցումով, Պատմ. Գիտութիւններու Թեկնածու Կ. Ուռումեանը՝ ժողովուրդնե–րու բարեկամութեան նուիրուած ուսումնասիրութեամբ, եւ Պատմ. Գի–տութիւններու Տոքթոր Ե. Սարոսեանն ու Պատմ. Գիտութիւններու Թեկնածու Ռ. Սահակեանը՝ «Եղեռնի պատմութեան նենգափոխումը թուրքական պատմագրութեան մէջ» զեկուցումով։

● Ապրիլ 24–ին, օփերայի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ մեծ հանդիսութիւն մը՝ ի ներկայութեան պետական, հասարակական ու մշակութային դէմքերու, ինչպէս նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս վազգէն Ա.–ի:

Հանդիսութիւնը բացաւ Հայկական ՍՍՌ Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ Ն. Յարութիւնեանը, որուն բացման ճառէն ետք ներկաները մէկ րոպէ յոտնկայս լռութեամբ յարգեցին յիշատակը Եղեռնի զոհերուն:

Ապա համապարփակ զեկուցումով հանդէս եկաւ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Նախագահ վիբր. Համբարձումեանը:

● *Բայլ Գրողներու Միութեան նախաձեռնութեամբ նահատակ գրողներուն նուիրուած երեկոյէն, որուն արձագանգ հանդիսացած ենք ՀՀ 94–ի մէջ, Երեւանի Լուսաւորութեան աշխատողներու տան մէջ տեղի ունեցաւ գրական երեկոյ՝ նուիրուած նոյնպէս թուրք ջարդարարներուն կողմէ գաղանաբար սպանուած հայ գրողներու յիշատակին:*

Երեկոն բացաւ Բանասիրական Գիտութիւններու Թեկնածու Ռուզան Նանումեանը, որմէ ետք զեկուցումներ կարդացին գրականագէտներ Ա. Մանուկեանը՝ Դանիէլ Վարուժանի, Մ. Սաղեանը՝ Սիամանթոյի, Ս. Սրապեանը՝ Գրիգոր Զօհրապի, Ա. Մինասեանը՝ Ռուբէն Սեւակի, Գ. Ալպաուրեանը՝ Ռուբէն Զարդարեանի, Ա. Զաքարեանը՝ Երուխանի, եւ Լ. Կարապետեանը՝ Թլկատինցիի մասին:

Երեկոյի երաժշտական բաժնին մէջ հնչեցին Կոմիտասի, Եկմալեանի, Կարա–Մուրզայի, Կանաչեանի եւ Ալեքսանդր Յարութիւնեանի ստեղծագործութիւնները՝ Գոհար Գասպարեանի, Յովհաննէս Բադալեանի, Ալեքսանդր Յարութիւնեանի, Մեղեայ Աբրահամեանի եւ Պետիկան Երիչխումբի կատարմամբ, որ կը դեկավարէր Յովհաննէս Զեքիյեանը:

● Հայկական ՍՍՌ Նախարարաց խորհուրդի որոշումով, Երեւանի թիւ 89 միջնակարգ դպրոցը կոչուեցաւ նահատակ մեծ բանաստեղծին՝ Դանիէլ Վարուժանի անունով:

● *Հայաստանի զանազան այլ շրջաններուն մէջ եւս տեղի ունեցան հանդիսութիւններ ու հաւաքոյթներ՝ նուիրուած Մեծ Եղեռնին:*

Հայրենական մամուլը իր կարգին՝ օրաթերթերէն մինչեւ «Գրական Թերթ»ը եւ «Սովետական Գրականութիւն» ու «Սովետական Արուեստ» ամսագիրները, լայն տեղ յատկացուցին Ապրիլեան Եղեռնի 50–ամեակին:

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ՄԵԾ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆ
ԱՆԹՈՒԱՆ ԹԱՊԷԹԻ
մահուան Ա. տարեդարձին առիթով

Լիբանանի Խաղաղութեան կոմիտէականերու Շարժման հիմնադիր, Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի անդամ, համբաւաւոր ճարտարապետ Անթուան Թապէթի մահուան Ա. տարեդարձին առիթով, Կիրակի 23 Մայիսին, Պէյրութի Սինեմա Պիլլոսի չքնդ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ մեծ հանդիսութիւն մը, նախաձեռնութեամբ այս նպատակով մասնաւորապէս կազմուած՝ Ա. Թապէթի Յիշատակի Ոգեկոչման Ազգային Կոմիտէին։

Յարդանքի այս հանդիսութեան իրենց մասնակցութիւնը բերին նաեւ արուեստական եւ այլ երկիրներէ բազմաթիւ պատուիրակութիւններ, ինչպէս նաեւ Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի ներկայացուցիչներ։

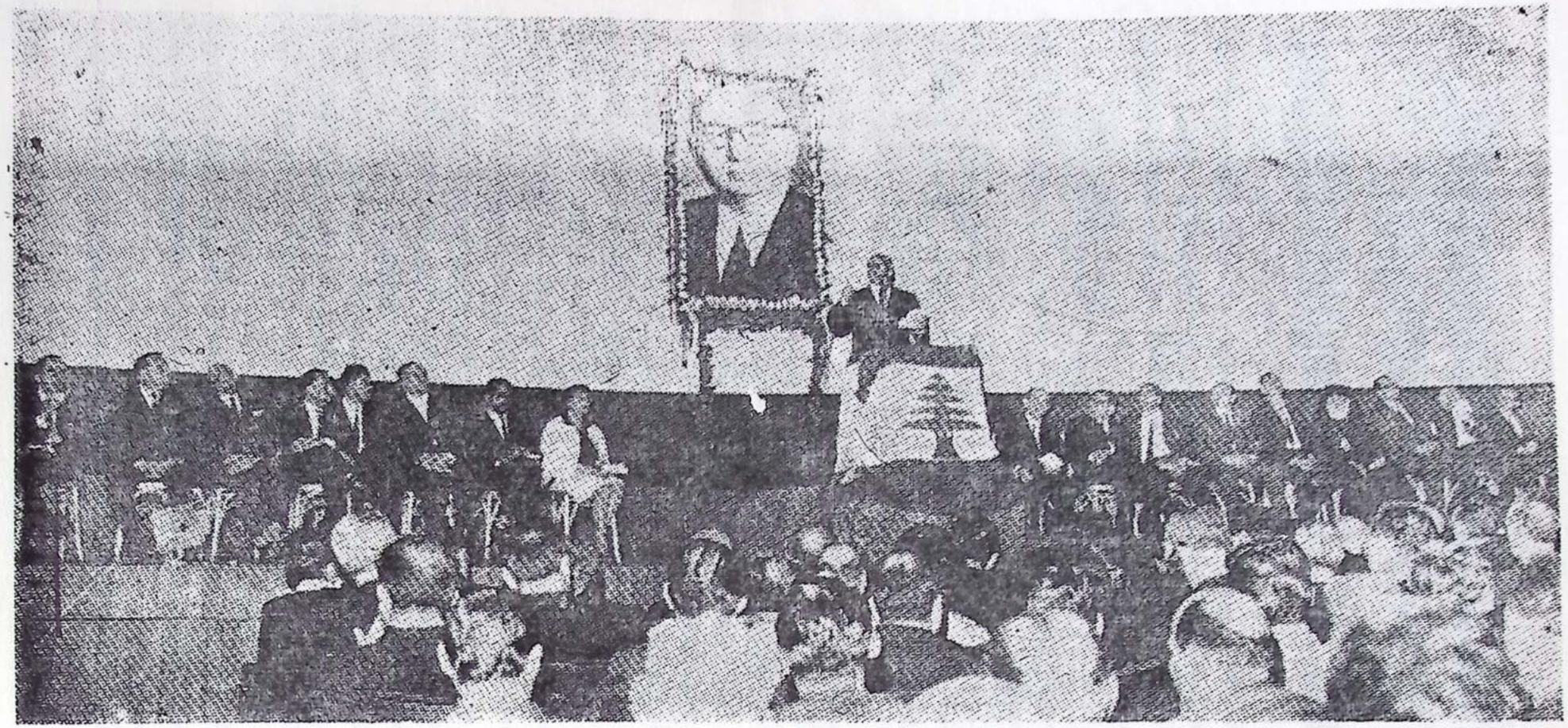
Ժամանակէն առաջ, բազմահազար լիբանանցիներ փութացած էին յարգանքի իրենց տուրքը մատուցանելու Լիբանանի մեծ պատուին յիշատակին, լեցնելով Պիլլոսի սրահը, անցքերն ու մօտակայ հրապարակը։

Ներկայ էին նաեւ լիբանանցի պետական, հասարակական ու մշակութային հարիւրաւոր ականաւոր դէմքեր, որոնց թուին Հանրապետութեան Նախագահի ներկայացուցիչ՝ Տեղեկատուութեան Նախարար Մորիս Ջուէյն, Ներքին Գործոց Նախարար Թաքիէտտին Սոլհ, նախկին վարչապետներ Ռաշիտ Քարամէ եւ Խալեա Շեհադ, եպեսփոխաններ՝ Զօր. Ճեմիլ Լահուտ, Ռաշիտ Սոլհ, Մաարուֆ Սաատ, Մոհամէտ Սաֆիէտտին, Էլիաս Մուրի, Շահիտ Մուրի, Ֆարիտ Ճըպրան եւ Մունիր Ապու Ֆատել, կառավարական բարձր պաշտօնատարներ, դիւանագիտական մարմնի ներկայացուցիչներ, լրագրողներ, ճարտարապետներ, բժիշկներ, սենատքալիստներ եւ զանազան այլ դէմքեր։

Անթուան Թապէթի Յիշատակի Ոգեկոչման Ազգային Կոմիտէին անունով հանդիսութիւնը բացաւ Լիբանանի Ազգ. դէմքերէն ՍՊՏԱԼԱՍ ԱՏՐԱ., որմէ ետք՝ յարգանքի ու ոգեկոչման խօսքերով յաջորդաբար հանդէս եկան՝

– ՏՈՒԹ. ՀԱՇԵՄ ՀԻՒՍԷՅՆԻ, Լիբանանի Խաղաղութեան Շարժման Նախագահ, Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի անդամ, Թրիփոլիի եպեսփոխան։

– ԿԱՄԱԼ ՃՈՄՊԼԱՏ, Ցառաջդիմական Սոցիալիստ Կուսակցու–

Անթուան Թապէթի յիշատակին նուիրուած մեծ հանդիսութեան բեմը,
ուր կը տեսնուին զանազան ճառախօսներ եւ պատուիրակութեանց պետեր:

թեան Նախագահ, Ափրիկո-Ասիական Միամնակամութեան Լիբանանեան Կոմիտէի Նախագահ, Շուքի երեսփոխան:

– ԽԱԼԵՏ ՄՈՒՀԻՏՏԻՆ, Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Խաղաղութեան Ազգային Կոմիտէի Ընդհ. Քարտուղար, Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի Նախագահութեան անդամ:

– Լիբանանցի անուանի բանաստեղծ ՍԱԻՏ ԱՔԼ:

– ՀՈՒԱՐԻ ՍՈՒՆՅՀ, Նախագահ Ալճերիոյ Խաղաղութեան Շարժման, Խաղաղութեան Համաշխ. Խորհուրդի Նախագահութեան անդամ:

– ՏՈՔԹ. ԺՈՐԺ ՀԱՆՆԱ, անդամ Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի, Նախագահ Լիբանանի եւ Սովետական Միութեան մէջեւ Մշակութային Կապի Ընկերակցութեան:

– ԱՊՏԱԼԼԱ ՆԱԺԺԱՐ, Նախկին Նախարար եւ նախկին դեսպան:

– ՄՈՒՍՖՖԱՔ ՀԱՖՖԱՐ, Սուրիոյ Խաղաղութեան Կողմնակիցներու Ազգային Կոմիտէի անդամ:

– ՆԻՖՈՆ ԱՐՔ. ՍԱՊԱ, Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի անդամ:

– ՎԻԱՉԵՍԼԱՒ ՉԵՐՆԻՇՈՎ, Ընդհ. Քարտուղար Սովետական Լրագրողներու Ընկերակցութեան, անդամ Խաղաղութեան Կողմնակիցներու Սովետական Կոմիտէի:

– ԱՄԻՆ ՊԸՋՐԻ, Նախագահ Լիբանանի Ճարտարապետներու Ընտիքայի:

– ՖՐԱՆՔԱ ՎԻԼԼԱ, անդամ Իտալիոյ Ծերակոյտի:

– ՃՈՆ ՊՈՒԹԱՄԻՏԷՍ, Նախագահ Կիպրոսի Խաղաղութեան Կողմնակիցներու Շարժման, անդամ Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի, Լիմասոլի երեսփոխան:

– ՏԻԿԻՆ ԻՎ ՖԱՐԺ, Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդի Ներկայացուցիչ, Ֆրանսայի Խաղաղութեան Շարժման նախկին նախագահ:

Վերոյիշեալ բոլոր բանախօսներուն ելոյթները բազմիցս ընդմիջուեցան երկարատեւ ծափահարութիւններով: Հանդիսութեան վերջաւորութեան, Տիկին Իվ Ֆարժ յայտնեց թէ Խաղաղութեան Համաշխարհային Խորհուրդը Անթուան Թապէթին ընծայած է ժոլիօ Քիւրիի անուան խաղաղութեան ոսկեայ մետալիոնը: Խորապէս յուզիչ էր պահը, երբ Տիկին Իվ Ֆարժ այդ մետալիոնը յանձնեց Անթուան Թապէթի այրիին՝ Տիկին Մարի Թապէթին, որ իր կարգին հանդէս եկաւ չնորհակալութեան սրտայոյզ խօսքերով:

Անթուան Թապէթի մահուան Ա. տարելիցին նուիրուած այս հանդիսութիւնը եկաւ վկայել թէ որքան ալ ժամանակը անցնի, խաղաղութեան նուիրեալ մարտիկին յիշատակը միշտ վառ պիտի մնայ բոլոր լիբանանցիներուն եւ աշխարհի բոլոր խաղաղասէնչ մարդոց սրտերէն ներս:

Ա. ԹԱՊԷԹԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՕԳԵԿՈՉՄԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԿԱԶՄԸ

– Սպրի Համատէ, խորհրդարանի Նախագահ, Նասիմ Մաճ–տալանի, Փոխ–վարչապետ եւ Արդարութեան Նախարար, Մորիս Ջուէյն, Տեղեկատուութեան Նախարար, Ատիպ Ֆըրզլի, խորհըր–դարանի Փոխ–նախագահ:

– *Երեսփոխաններ՝* Ռաշիտ Քարամէ, Քամալ Ճոմպլաթ, Տոքթ. Հաշեմ Հիւսէյնի, Մաարուֆ Սաատ, Տոքթ. Էլիաս խուրի, Տոքթ. Անթուան Սաէյտ, Տոքթ. Ամին Հաֆեզ, Ռաշիտ Սոլի, Ֆուատ Ղոսն, Տոքթ. Շահիտ խուրի, Անուար խաթիպ, Էլիաս խազեն, ժան Ազիզ, Ճաաֆար Շարաֆետտին, Սուհէյլ Շեհապ, Նազեմ Քատրի, Մոհամէտ Ապպաս Եաղի, Ֆարիտ Ճըպրան եւ Շըպլի Արիան:

– *Նախկին նախարարներ՝* Էմիր խալետ Շեհապ, Շէյխ Ֆուատ խուրի, Տոքթ. Մուհամէտ Քնիօ եւ ժոզէֆ Նաժժար:

– *Ազգային ու հասարակական դէմքեր՝* Ապտալլա Նաժժար, Քամալ Ճապր, Նիւոլա Շաուի, Հասան Քըրայթեմ, Ցարութիւն Մատէեան, Ֆուատ Նաֆֆաա, Ապտալլա Ատրա, Հնչակեան կու–սակցութեան Ընդհ. Քարտուղար Ցարութիւն Կուժունի, Թրիփոլիի Քաղաքապետութեան Նախագահ Ապտիւլ Համիտ Ուէյտա:

– *Գրողներ ու մշակութային դէմքեր՝* Նիֆոն Արբ. Սապա, Շէյխ Ապտալլա Ալայլի, Միխայէլ Նաիմէ, Լիբանանեան Համալ–սարանի Նախագահ Ֆուատ Պուսթանի, Սահտ Ահբլ, Նիզար Սալ–հապ, Հասան Մաշրաֆիէ, ժորժ Շեհատէ, Պուլոս Սալամէ, Եու–սէֆ Ղուսսուպ, Տոքթ. Անթուան Քարամ, Տոքթ. ժորժ Հաննա, խալիլ Ռամեզ Սարգիս, Տոքթ. Սուհէյլ Խտրիս, Ապտալլա Լա–հուտ, Ռաիֆ խուրի, Ապտել Լաթիֆ Շարարա, Նասիպ Ազար, Ապտալլա Հըշէյմի, Ահմէտ Սուէյտ, Ռաշիտ Ուահպէ, Ռըտուան Շահպլ, Հիւսէյն Մրուէ, Թուֆիհ Իպրահիմ, Մոհամէտ Իբ–անի, Տոքթ. Միշէլ Սլէյման, Մոհամէտ Տաբրուպ, Բոլ Կիրակոսեան:

– *Լրագրողներ՝* Մաւլոյ Սեւտիհայի Նախագահ Ափիֆ Թի–պի, Պասեմ Ճըսըր, Ջուէյր Օսէյրան, Մոհամէտ Ամին Տուղան:

Ազգ. Կոմիտէի կազմին մէջ կը գտնուին նաեւ մեծ թիւով ճարտարապետներ, ի շարս որոնց Սեւտիհայի Նախագահ ԱՄԻՆ ՊԸԶՐԻ, ՀԱՆՐԻ ԷՏՏԷ, ՀԱՆՐԻ ՆԱՒՌԱՇ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԹՈՐՈՍ–ԵԱՆ եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ համբաւաւոր իրաւա–բաններ ու բժիշկներ:

ՉՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
Ճանապարհ Հարիւրամեակը

Չօրավար Անդրանիկ ... հարազատ, սիրելի՛ անուն մը ամէն հայու համար անխտիր, աշխարհի բոլոր երկնակամարներուն տակ: Անուն մը, զոր ամէն հայ կը մրմնջէ երկիւղածութեամբ՝ իբրեւ խորհրդանիշը հայ ժողովուրդի ազատագրական խիզախումին ու հերոսական մաքառումներուն, իբրեւ մերօրեայ մարմնաւորումը Աւարայրի ազատատենչ եւ անկուն ոգիին:

Ու ամբողջ հայ ժողովուրդի զգացումներն էր որ կ'արտայայտէր վազգէն Ա. վեհափառը, Անդրանիկի շիրիմին առջեւ յայտարարելով.– «... Ես կը հաւատամ, որ Մայր Հողը իր դուռները պիտի բանայ եւ ընդունի ֆեզ իբրեւ իր հարազատը: Եւ ֆու անիւնները իր վերջնական հանգիստը պիտի գտնեն Հայաստանի մէջ»:

Հայոց Կարիսպալտին՝ Բաջն Անդրանիկի Ծննդեան 100–ամեակը առիթ մը հանդիսացաւ անոր պայծառ յիշատակի ոգեկոչման՝ Մայր Հայրենիքի եւ Սփիւռքի մէջ: Յարգանքի մեր համեստ բաժինը բերելու նպատակով, յետագայ էջերը կը նուիրենք հայոց նորագոյն պատմութեան անմահանուն հերոսին – Ապրիլեան Ե–ղեռնի 50–ամեակին նուիրուած այս հատորը այսպիսով խորհրդանշականօրէն կը փակուի նոյն եղեռնի օրերուն իսկ բարձրացող հերոսական մարտնչումի հզօր ու յաղթապանծ ձայնով:

Այս առիթով ուրեմն՝ կը հրատարակենք սովետահայ Գրիգորպետ Ա. Հ. Յարութիւնեանի յօդուածէն հատուածներ, լիբանանահայ գրագիտուհի Տիկին Սեզայի պրտի խօսքը, հայրենի ծանօթ արձակագիր Ստեփան Կուրտիկեանի «Անդրանիկն է Գալիս» յատկանշական պատմուածքը, ինչպէս նաեւ ամերիկահայ աշխարհահռչակ գրող Ուիլիըմ Սարոյեանի յուշերէն հատուած մը՝ «Հայաստանի Անդրանիկը»:

ԳՆԴԱՊԵՏ Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ՝ որպէս մարտիկ եւ զօրավար

Հայ ժողովրդի աղգային հերոս Անդրանիկ Թորոսի Օզանեանը, որին ժամանակակիցներն անուանել են «Հայոց Կարիպալտի», ծնուել է 1865 թ. փետրուարի 13–ին, Արեւմտեան Հայաստանի Շապին Գարահիսար վիլայէթում, արհեստաւորի ընտանիքում: Այստեղ էլ անցնում են նրա մանկութեան ու պատանեկութեան տարիները: Անդրանիկը իր կրթութիւնն ստացել է հայրենի վիլայէթի Մուշեղեան վարժարանում:

Վաղ հասակից Անդրանիկն ականատես է լինում թուրքական բռնակալական ռէժիմի պայմաններում հայերի նկատմամբ գործադրուող անլուր կամայականութիւններին ու դաժան, անմարդկային հալածանքներին: Եւ աստիճանաբար նրա մէջ արմատաւորւում է ատելութեան, անհաշտութեան զգացումը բռնութեան արիւնոտ բռնակալութեան դէմ:

Անդրանիկը շատ վաղ կորցրել է մօրը: Որոշ ժամանակ անց տեղի թուրք գորքաններից մէկը յարձակւում է Անդրանիկի հօր վրայ եւ ծանր վէրք հասցնում նրան: Այս դէպքը խոր վիշտ է պատճառում կրտսեր պատուասէր պատանուն: Անդրանիկը վրէժխնդիր է լինում հօր համար եւ պատասխան տեսնելով նրան ապանելու փորձ անողի հետ, 1883 թ. փախչում է իր ծննդավայրից:

Գալով Կ. Պոլիս, Անդրանիկը հիւսնութիւն է սովորում, աշխատում է այդ արհեստով եւ ականատեսների վկայութեամբ՝ վատ վարպետ չէր: Այստեղ նա կապ է հաստատում սուլթանական բռնապետութեան դէմ ըմբոստացած հայերի հետ, մասնակցում Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Եուսուֆ Մեհմէտ Պէյի սպանութեանը, որ տեղի ունեցաւ 1892 թ. փետրուարի 9–ին: Անդրանիկն ակտում է ծպտուած կեանք վարել: Որոշ ժամանակ անց նա գալիս է Սասուն: Սակայն թուրքական իշխանութիւնների հետապնդումները ստիպում են Անդրանիկին բռնել Կովկասի ճանապարհը. 1893 թ. Յունուարի 20–ին նա հասնում է Պաթում, որտեղից փորձում է անցնել Կարս, բայց ձերբակալւում է սահմանապահների կողմից եւ բանտ նետւում: Փախչելով բանտից, Մալիս ամսին հասնում է Մուշ, Տարօն: Այստեղ նա մասնակցում է թուրքական

հրոսակախմբերի հետ ապստամբ հայերի ունեցած մի շարք ընդհարումներին:

Աբելի գան մեկ տարի Տարօնում ապաստանելուց յետոյ, 1894 թ. վերջերին Անդրանիկը նորից ստիպուած է լինում թողնել հայրենի երկիրը: Յաղթահարելով բազմաթիւ խոչընդոտներ ու վտանգներ, նա ի վերջոյ հասնում է Սեւաստոպոլ, ուր ապրում եւ աշխատում է մօտ երկու տարի: Այնուհետեւ մի շարք գրջափայտբիւններ է կատարում Կովկասում եւ Արեւմտեան Հայաստանում: Կարճ ֆէտայիների իր խմբով Անդրանիկը բազմիցս վճռուած ընդհարումներ է ունենում թուրք հրոսակախմբերի հետ՝ ցուցաբերելով անօրինակ խիղախութիւն: Շուտով նրա անունն ու համբաւը տարածւում են ամենուրեք. ամբողջ Թուրքիայում հազար ու մի լեգենդներ են հիւսւում նրա քաջագործութիւնների մասին:

Թուրքական իշխանութիւնները կատաղի ու համառ կերպով հետապնդում, որոնում էին Անդրանիկին եւ նրա զինակիցներին: 1901 թ. իր փոքրաթիւ խմբով Անդրանիկը պատսպարւում է Մուշի շրջանի Առաքելոց վանքում: Շուտով եւրոպական մամուլը ստիպուած եղաւ խօսել այստեղ դիրքաւորուած հայ ապստամբների եւ նրանց ղեկավար Անդրանիկի քաջագործութիւնների մասին: 1903 թ. Անդրանիկը հերոսական Սասունում է: Յաջորդ երկու տարում նա նոր սխրագործութիւններ է կատարում Աղթամարի ու Վանի վարագայ վանքերում:

1905 թ. Անդրանիկը գալիս է Թիֆլիս՝ հիւրընկալուելով Յովհ. Թումանեանի կողմից: Հայ մեծ բանաստեղծը անջնջելի տպաւորութիւն է թողնում քաջակորով մարտիկի վրայ: Շուտով Անդրանիկը այստեղից մեկնում է Փարիզ, լինում է Ժընեւում, ապա անցնում Պուլկարիա, որտեղ եւ բնակութիւն է հաստատում՝ սկսած 1907 թ.:

1912–1913 թթ. Անդրանիկը պուլկարական բանակի շարքերում հայկական վաշտ պլուպ անցած՝ մասնակցում է Պալքանեան պատերազմին եւ թուրքերի դէմ մղած հերոսական մարտերում մեծ փառքի է հասնում:

1914 թ. Անդրանիկը կռւում է Կովկասեան ռազմաճակատում, առաջնորդելով հայ կամաւորներին՝ ռուսական բանակի կազմում, նա չվերապանցուած քաջագործութիւններ է կատարում Թուրքիայի դէմ մղուած կռիւներում: 1917 թ. նրան տրւում է գեներալ-մայորի աստիճան:

1917 թ. վերջերին եւ 1918 թ. սկիզբներին Անդրանիկը վարելով առանձին հայկական զօրամասի հրամանատարի պաշտօնը մասնակցում է թուրքական զօրքերի դէմ մղուած մի շարք ճակատամարտերի:

1918 թ. ամրանը Անդրանիկը իր զօրամասով Նախիջեւանում էր:

Այստեղից նա 1918 թ. Յուլիսի 14–ին Ս. Շահումեանին հեռագրով յայտնում է, որ իր զօրամասով անցնում է Սովետական Ռուսաստանի տարմադրութեան տակ եւ Նախիջեւանը յայտարարում է Ռուսաստանի անբաժան մասը: Թուրքական դերակշռող զօրամասերի յարձակման սպառնալիքի տակ 1918 թ. Յուլիսի վերջերին Անդրանիկը նահանջում է դէպի Զանգեզուր, ուր մնում է 1918 թ. Օգոստոսից մինչեւ 1919 թ. Մարտ ամիսը: Իր զօրամասով նա լինում է Տաթեւում (Օգոստոսի 2–ին), Գորիսում (Օգոստոսի 4–ին), Ղափանում, Սիսիանում: Այս շրջանում աւելի է խորանում Անդրանիկի եւ դաշնակցական կառավարութեան միջեւ յառաջացած տարաձայնութիւնը, որի հետեւանքով 1919 թ. Մարտի 23–ին, նա Զանգեզուրից Դարալագեազի վրայով եւ Դավալուով, առանց Երեւան մտնելու, հասնում է Էջմիածին, պէնքերը յանձնում Կաթողիկոսին եւ ճանապարհւում դէպի Թիֆլիս: Այստեղ մի քանի օր Յ. Թումանեանի մօտ հիւրընկալուելուց յետոյ, Բաթումիի վրայով մեկնում է արտասահման՝ լինում է Մանչեստրում (Ապրիլի 24–ին), Փարիզում (1922 թ. Յունիսին), այնուհետեւ տեղափոխւում է ԱՄՆ՝ Նիւ Եօրք, Պոստոն, Ֆրէզնօ:

Անդրանիկը վախճանուեց 1927 թ. Օգոստոսի 31–ին Քալիֆորնիայում, թաղուեց Ֆրէզնոյում: 1928 թ. նրա աճիւնը Ֆրէզնոյից փոխադրուեց Փարիզ եւ հողին յանձնուեց Փեր–լա–Շեզ գերեզմանատունը:

***

«Քաջ Անդրանիկ» – այսպէս էին կոչում նրան ժամանակակիցները, իր զինակիցները, հայ ժողովրդի ամենալաւ խաւերը: Այս գնահատականը իր արտայայտութիւնը գտաւ նաեւ «Իզվեստիա» թերթի էջերում: Գոհունակութեամբ նշելով այն փաստը, որ Անդրանիկն իր զօրամասով պատրաստակամութիւն է յայտնել անցնելու Սովետական Ռուսաստանի կառավարութեան տրամադրութեան տակ, «Իզվեստիա»ն նշում էր նրա բացառիկ ժողովրդականութիւնը եւ ըստ արժանւոյն գնահատում նրա ռազմական տաղանդը: «Անդրանիկը Թուրքիայում հայերի ապստամբութեան կազմակերպիչներից մէկն է... համբաւաւոր մի հերոս, որ մեծ հեղինակութիւն է վայելում ժողովրդական զանգուածների մէջ: Ժողովրդին նա յայտնի է «Քաջ Անդրանիկ» մականունով: Նրա մասին յօրինուել են մի շարք ժողովրդական երգեր, որոնցում փառաբանւում է նրա հերոսութիւնը: Նա մարտական մեծ փորձ ունեցող մարդ է, հեղինակաւոր անձանց կարծիքով Անդրանիկը օժտուած է ստրատեգիական խոշոր տաղանդով»(*):

Անդրանիկին մօտիկից ճանաչողներից մէկը գրել է, որ նրան

(*) «Իզվեստիա», Մոսկուա, 1918, թիւ 155 (419):

բնութագրող գլխաւոր գծերն են.— «1· Խիզախութիւն եւ անձնական քաջութիւն, 2· Աստւածահանգուիստ թէ իր եւ թէ ուրիշներու հանդէպ, 3· Արդարասէր, անկաշառ եւ մաքուր նկարագիր, 4· Սկզբնւ սիրտ, թոյլերու, տկարներու պաշտպան կանգնելու պատրաստակամութիւն, 5· Հնարամտութիւն ու անօրինակ պատրաստակամութիւն՝ թէ խօսքի եւ թէ գործի մէջ: Հանդուցեալ զօրավարը իր քաջագործութիւններուն համար պարգեւատրուած էր Պուլկար Ս. Գէորգի Բ. եւ Գ. պատուանշաններով, ռուսական կառավարութենէն՝ Ս. Գէորգի Գ., Բ. եւ Ա. պատուանշաններով, Ֆրանսական կառավարութենէն՝ Պատուոյ Լէգէոնի ասպետութեան պատուանշանով, իսկ Վեհափառ Կաթողիկոսի կողմէ ալ Վարդան Զօրավարի Ա. կարգի չքանշանով: Հայ ժողովուրդն ալ գինքը վարձատրեց կոչելով Քաջ Անդրանիկ եւ զայն յաւերժացնելով իր սրտի խորքերուն մէջ»: Աւելացնենք այստեղ, որ Անդրանիկը պարգեւատրուած էր նաեւ Հայաստանի կառավարութեան կողմից «Պատերազմական խաչի 2–րդ աստիճանի» չքանշանով:

Անդրանիկը միայն ռազմական գործիչ չէր: Նա, չնայած իր մի շարք մոլորութիւններին, հայ ազգային– ազատագրական շարժման պայծառ դէմքերից մէկն էր: Նա ջերմ կերպով արձագանքել է հայ ժողովրդին յուզող համարեայ բոլոր հարցերին: Նա ըմբոստացել է անարդարութեան դէմ, պաշտպան է կանգնել ընկածներին ու ընչազուրկներին, հայ որբերին ու տարագիր հայ ընտանիքներին, փորձել է հասկանալ իր շուրջը տիրող քաղաքական–հասարակական բուռն շարժումների, դասակարգային բախումների, ազգային ճնշումների պատճառներն ու էութիւնը: Բնատուր սուր խելքը, դիտելու նուրբ կարողութիւնը, արագ եւ մեծ մասամբ անսխալ կողմնորոշուելու զարմանալի չնորհքը, ռազմական ուրոյն տաղանդը, կազմակերպչական փայլուն ձիրքը, անձնական ասպետական քաջութիւնը Անդրանիկին միշտ առաջ էին մղում պայքարի, ճակատամարտերի վճռական րնագծերը:

Սակայն մենք սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ Անդրանիկը այնուամենայնիւ առաջին հերթին մարտիկ էր, հայդուկ, պարտիզան, հրամանատար, քաջ զինուորական: Նա ծնուած էր առաջին հերթին մեծ զինուորական, մեծ զօրավար դառնալու համար եւ եթէ պայմանները այնպէս են դասաւորուել, որ նա քատրային խոշոր զինուորական միաւորումների գլուխ չի կանգնել, ապա դրանում նա ոչ մի մեղք չունի: Այն կոնկրէտ ճակատամասում. պայքարի այն տեղամասում, որտեղ իրերի բերումով ինքը նետուել է, նա դրսեւորել է իր ընդունակութիւնները ու տաղանդը եւ ստիպել մեծ կոչումներ ու բարձր դիրք ունեցող զինուորականներին խօսել իր մասին: Նման տաղանդները ճակատամարտերում երբեք աննկատ չեն կարող մնալ: Եւ Անդրանիկին

նկատում էին ամենուրեք, ինչպես բարեկամները, այնպէս էլ թշնամիները:

Անդրանիկը քաղաքային բանակի սպայ չէը, նա չի անցել ռազմական ուսումնարանների կամ ակադեմիաների դասընթաց, նա միշտ էէ, որ ունեցել է իր անմիջական ու բարձր պետերը: Այս իսկ պատճառով էլ նրա քաջագործութիւնները ու խիզախութիւնները միշտ չէ, որ նկատուում, գրի էին առնուում ու լոյս արժանանում պաշտօնապէս նշուած: Առանց վարանումի կարելի է ասել, որ Անդրանիկի մարտական գործերի քիչ մասն է, որ գնահատուած է հարիւր եղած չափով:

Անդրանիկը պինուած ընդհարումների եւ ճակատամարտերի մասնակցել է սկսած 1890-ական թթ. մինչեւ 1919 թ.: Մինչեւ 1912–1913 թթ. Պալքանեան պատերազմը նա որպէս մարտիկ կամ հրամանատար հանդէս չի եկել կազրային բանակների կազմում, այլ մղել է մօտաւորապէս պարտիզանական կարգի կռիւներ, գլխաւորել է հայ ֆեդայիներից կազմուած պինուած խմբերը, անհատապես գօտեմարտերի մտել թուրքական հրոսակախմբերի դէմ, ցուցաբերելով հերոսութեան ու ռազմական հնարամտութեան հիասքանչ օրինակներ:

...Անկաշառ աչքը դէպի իր ժողովուրդը, հոգատարութիւնը եւ յարգանքը շարքային պինուորների նկատմամբ, վերջիններիս ոգեւորելուն միտուն չնորհքը, մարտի կամ ռազմական երթի հետ կապուած բոլոր անհրաժեշտ պայմանների, մանրուքների նախատեսումը, ամուր, դիտակցական կարգապահութեան պահպանումը, կապը ժողովրդի հետ, անկեղծութիւնը, անբասիրութիւնը, արտակարգ զոհաբերութիւնը անձնական կեանքում, արագ կողմնորոշուելու բնատուր տաղանդը եւ վերջապէս անձնական քաջութիւնը լայն ժողովրդականութեան եւ համբաւի արժանացրին Անդրանիկին: Ժողովուրդը երգեր է յօրինել նրա մասին, բանաստեղծներն ու արուեստագէտները մեծարել են նրան անուանելով «Լեռնային արծիւ», «Հայկական Կարիպալդի», «Սպարտակ» եւայլն: Թումանեանը յաճախ էր կրկնում Անդրանիկի ասրած խօսքերը. «Երբ իրիկունը գլխներդ բարձին դնէք, որ քնաք, մի քիչ մտածեցէք ձեր աղգի մասին: Այնուհետեւ մտածեցէք ձեր հարեւանի մասին, հայ լինի, թուրք լինի, ռուս լինի, վրացի լինի, ով կ'ուզէ լինի, եւ բարի մտածեցէք»:

Անդրանիկին չվիճակուեց անձամբ տեսնել հայ ժողովրդի ապատագրումն ու Սովետական Հայաստանի ծաղկումը: Սակայն, ապրելով օտար ափերում, նա միշտ էր հետաքրքրուում էր վերածնուած Հայաստանի յաջողութիւններով եւ բուռն վերելքով:

ՍԵԶԱ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ՓԱՉ...

Ինչպէս Կալէսի իշխանը **Prince Charmant**–ն էր բոլոր դեռատի Անգլուհիներուն, այնպէս ալ «Անդրանիկը Փաչ» երազն էր բոլոր դեռատի Պոլսուհիներուն...:

Ո՞վ էր «Անդրանիկը Փաչ...» ամէն աղջիկ իր երազին հաւնածայն մարմնաւորած էր զայն: Բարձրահասակ, գեղեցիկ, կտրիճ եւ ասպետական: Ան «պատերազմ» կ'ուզէր· զինուորներ ունէր· եւ կը սպասէր Գարնան...

Ու այդ սքանչելի Գարունը «մօտ էր... շուտով պիտի բացուէր...»:

Այդ անձանօթ Հայորդին, որ արծիւի մը նման կը սաւառնէր եւ որուն կուրծքը Հայոց կուսաւոր ադամանդներով պիտի զարդարէին օր մը, Օրերուն Օրը, երբ Հայ ազգը պիտի ազատագրուէր անարգ լուծէն Թուրքին, դարձեր էր Հէֆիաթի իշխան մը:

Ուրիշ ազգերու ասպետներու պատմութիւններէն հրաշապատում–ներ երեւակայող Պոլսուհիները երբեմ չէին հարցներ թէ ո՞րկէ կուգար այս Հայ ասպետը: Կիրակնօրեայ *լսթևռնա*յին ձայնը որ հեզաճկուն ա–լիքաւորումով կը թնդացնէր «Անդրանիկը Փա՛չ»ի եղանակը՝ հայերուն, յոյներուն եւ թուրքերուն տան առջեւ, կախարդ հմայք մը ունէր ամէն մէկ թաղին յատուկ: Ոչ մէկը ճշդիւ գիտէր կամ հետաքրքիր էր գիտ–նալու թէ ո՛ւր տեղի պիտի ունենար «գարնան» այդ «պատերազմը»...:

Երբ լուսնակ գիշերներուն հայ երիտասարդները վերադառնային Սկիւտարի բլուրներու իրենց պտոյտէն ու բուրաւէտ օդին մէջէն ազ–մաշունչ հնչէր Անդրանիկին երգը, հայ տուներուն ճրագները կարծես լոյսի խորհրդաւոր բթթումներ կը ստանային...:

Երբ հայ ընտանիքներ հաւաքոյթներու ընթացքին յանկարծ սկսէին երգել «Իբրեւ Արծիւը...»ը, նայուածքները կը մշուշուէին անձ–նաւոր, հեռաւոր ուղղութեան մը սեւեռումին մէջ...:

Ո՞վ էր Անդրանիկը Փա՛չ...

Ոչ ոք ճշդիւ գիտէր·

Բայց, դեռատի աղջիկները զայն կը փնտռէին իրենց սիրած տղոցը մէջ:

Ոչ մէկ հերոս ունէր հմայքը անոր; ե՞րգն էր որ սիրցուցած էր

գայն թէ ի՛նչն էր որ սիրցուցած էր երգը… : Ամէն շրթունքի վրայ էր ան… : Տղաքը՝ խենթ յոյզով, կարծես իրե՛նք ալ *անոր* զինուորներէն ըլլային, կը պոռային երգն անոր, ճամբաներու երկայնքին: Աղջիկներ՝ մելամաղձոտ լրջութեամբ՝ կը հիւսէին գովքը, մինչ ճերմոյշ ձեռքեր կը կազմէին դափնեպսակը երեւակայական… :

Ո՞վ մթագնեց հրդեհումը այդ երազին:

Օր մըն ալ Պոլսոյ հայութիւնը լսեց հերոսական հէքիաթին չափոխուած բառերը:

Արծիւը ինկե՞ր էր լերան բարձունքէն… :

Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ… :

Հասարակ, փողոցային *լաթեռնան* որ իր զուարթ եղանակներով, հինցած բոլէռներով, յուսական սիրերգներով կը շէնցնէր Պոլսոյ թաղերը, իր գիրուկ ու աղուոր կիներուն նկարներով զարդարուած նուագատուփին մէջէն չէր կրցեր հանել եղանակը, բայց չարափոխեր էր բառերը, թրքական գոեհկութեամբ… :

Թերեւս անո՛ր համար որ ալ չկային «խենթ» տղաքը բլուրներու պտոյտէն դարձող… :

Ու ալ չկային «չճնաղ կոյսերը» հերոսին կուրծքը զարդարող եւ նակատը պսակող… :

Հիմա Հայ տուներէն ներս ալ չէին երգեր «Անդրանիկը Ֆա՛ջ»: Եկեր էր «գարունը», եղեր էր «պատերազմը» անպատիւ թշնամիի մը հետ ու հերոսապատումը խաւարի վարագոյրով մը փակուեր էր հայ միլիոնաւոր կեանքերու վրայ:

*Լաթեռնա*ները լռեր էին… Լռեր էին Հայ եւ Ցոյն բոլոր ձայները… :

Իսկ հիմա ո՞վ է ան որ դեռատի աղջկայ իր երազներով կ'երգէ «Անդրանիկ»ի երգերը… :

Ու եթէ ֆանի մը «խենթ» տղաք եւ յոյսերու հուրմ կաթողիկոս մը կը խոնարհին անմահ հերոսին յիշատակին, հսաւ տարի վերջ, ու Հայրենիքը՝ նորաստեղծ՝ անոր անիւններուն կը ցանկայ, այդ թերեւս անոր համար է որ հերոսները չեն մեռնիր նոյնիսկ եթէ լռեն զանոնք անմահացնող բոլոր ձայները…

Դեռատի Պոլսուհիներուն **Prince Charmant**–ը, ֆա՛ջ Անդրանիկ, անմահներուն *անմահն* ես դո՛ւն ֆանի կրցար թուրքը օձի պէս իր բոյնը սողոսկեցնել… :

Ի՛նչ փոյթ թէ հողմացրիւ դեռատի Հայուհիները ալ չեն երգեր ֆու երգերդ· Հայ Պատմութիւնը իր ժողովուրդին ազնուագոյն արիւնով լուսագծած է անունդ,

Եւ մօտ օրէն…

«Հայաստանի սոխակները քեզ համար
«Պիտ՝ դայլայլեն գիշեր-ցերեկ անդադար»:

Պէյրութ, Մայիս 1965 ՍԵԶԱՆ

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Աղբրանկիկն է գալիս...

ՍՏԵՓԱՆ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ

Ծանր ժամանակները էին. ամէն քարի, ամէն թփի ետեւ ահ ու մահ կար դարանակալած: Հրկիզում էին հայոց գիւղերը, ալան-թալանի մատնում:

Երեկոն էր մօտիկ. համիտեան մի հրոսակախումբ անցաւ լեռնային գիւղի կողքով, ոլորք տրտում խճուղով: Փոչու ամպեր բարձրացան եւ, որպէս մէգ-մառախուղ, դնացին- ծածկեցին մօտակայ հովտում ծուարած հայկական փոքրիկ գիւղը:

Քարափներից իջնող չառաչիւն հեղեղ էր սարսափը, որ գնաց լցուեց ոչխարների մայիւնով կենդանացած գիւղական նեղլիկ անցուդինները, խուժեց երդիկնեըից ներս: Մարդիկ կուչ եկան: Մամիկները լաց-ազօթք բարձրացրին եւ թանկագին ամանեղէնները, նորահարսի չորերը թաքցրին թոնիրներում, աննկատ քողտիկներում: Հասուն աղջիկները խոտերի դէզերում թաքնըւեցին:

Աքաղաղները կանչեցին անժամանակ. վերահաս էր ազէտը:

Զիաւորները հարայ-հրոցով մտան գիւղ, կանգ առան գիւղապետի տան առջեւ: Ու Մարտիրոս ափոն, եօթանասունի մօտ մի բարի, սպիտակամօրուս ծերուկ, դլխաբաց դուրս եկաւ դարպասից: Չկանդնեց, շտապ մօտեցաւ արաբական սեւ, բարակիրան նժոյգին, որի թամբին բազմել էր հրոսակապետը:

– Օրհնեալ լինի ձեր դալուստը, բէկ. Աստուած բարին չնորհի: Պատիւ արէք կիսել իմ տան աղ ու հացը...

– Փաւթա՛ռ, – ձիու թամբից որոտաց քրտնամխած բէկը: – Ձեր հիւրընկալութիւնն ինձ լաւ յայտնի է: Եկել ենք քեզանից պահանջելու երկու հարիւր ոչխար, քսան ձի, չիսուն կով: Եթէ կէս ժամում չկատարեցիր պահանջս, ես կը կատարեմ տասը րոպէում: Տե՛ս, արիւն կը թափուի...

Մերունու աչքերը լայնացան: Հազիւ նկատելի դողացին դէմքի մկաններն ու չուրթերը:

– Ի՞նչ ես յիմարացել, քավ–թա՛ռ, չարժուի՛ր, թէ չէ… Բնկ համար արդէն ուշ կը լինի:

Ծերունի Մարտիրոսը կակազեց:

– Աստ–Աստուած վկայ, բե՛–բե՛–բեկ, մե՛–մեր դիւ–դիւղը աղքատ ռանչպարի դիւղ է: Մեր կերածն էլ կո–կո՛րեկ հայ… Ե–ղած–չեղածը քառ–քառասուն տուն ենք… Բոլորի կո–կովերն էլ հաւաքենք, նորից յիսունի չի հասնի: Իսկ ո՛չ–ոչխարի եւ ձի–ձուի մասին, հիմա կը՛–կը՛–պնամ, կը՛–կը խօսեմ:

Ասաց, նայեց վերեւ, աչք չտեսաւ բէկի երեսին. պոյդ կարմիր ճեղքեր էին, որ արիւն էին կաթում: Ձեռքը խանչարի երախակալին, նա հոհոաց: Ու չուրջը երեւացին իր «իպլիճները»:

– Ծերուկ, այդ կակաղ լեզուով դու բան չես հասկացնի ձերոնց: Կը խօսենք մե՛նք, կը խօսենք մե՛ր լեզուով…

Ու ձիու թամբին փքուեց, ցցուեց, հայհոյեց ոլորից եաթաղան բեղերով իր «իպլիճների» վրայ, որոնք հրամանի էին սպասում:

– Թափուած արեան մեղքը ձեր վզին, – նորից սպառնաց, անհամբեր ձեռքով ձիու առնձը: – Ցեւոյ, աք սաքալ դեպուր, կենդանի մնացողները չեն մոռանալու այսօրը…

Ծերունի Մարտիրոսը մի պահ միայն ուղղեց կորացած մէջքը, հայեացքն անձկութեամբ սառեցրեց դիւղի վրայով, ապա կրկին թեկուզքը կորուեց: Ու նա, յուսահատ, բէկի ոտքը ռունեց ատպանդակի վրայ.

– Աստուած արեւդ անպակաս անի, բէկ… Աստուծոյ խաթեր, ժամանակ տուր, հաւաքեմ դիւղում ինչ կա–չկայ… Մխայն մեղք է ռանչպար ժողովուրդը արիւն չթափուի, երեխեքը եթիմ չմնան…

Մարտիրոսը պնդոյ խորհրդի նստելու երէցների հետ: Զահլանները պանդուխտ էին պնդացել: կարճ խորհուրդ արեցին: Զինուած, արիւնոտուչտ թշնամին կանգնել էր դրանը: Խօսելին, ասացին, դիւղի եղած–չեղած երեք հարիւր դլուխ ոչխարը տան «համիդիէ» աւազակներին եւ կովերն ու ձիերը պահեն իրենց:

Մարտիրոս ափսոն դեռ ամուր, ժայռեղէն ոտքեր ունէր, բայց հիմա, ծնկներում դող ու տկարութիւն զդաց, նորից եկաւ խոնարհուեց բէկի դէմ, նորից կրացաւ անկոր մէջքը: Իսկ երբ յայտնեց որոշումը, բէկը ձգեց առնձը, եւ ձին մի կողմ թռաւ:

– Քավթա՛ռ դեավուր, թնդաց, – լացով ինձ չես խաբէ:

Բէկը նշան տուեց ձեռքով, էլի ինչ որ զոռաց, եւ «իպլիճները» դոչիւն–աղաղակով վրայ ընկան թալան տալու ամբողջ դիւղը, խլելու դեղեցիկ հարս ու աղջիկ:

Իրարանցումը, ահն ու մահը մի ակնթարթում բռնեցին դիւղը:

Երբ գոմից դուրս էին քաշում որթատէրը, պանդուխտատէրը սառաւ Խաթունի մեն-միավորիկ կովը, պատանն առաջ վազեց եւ պահեց գոմի դուռը:

– Չե՛մ թողնի, որ անօթի մեռնեն եթիմները... Չե՛մ թողնի: Դուք երեխաներ չունէ՞ք, անասուածնե՛ր:

Ղազարոթի հարուածը ուխտունամեայ մամին փռեց գետնին. արեան լճակ դժդացաւ դլխի շուրջը:

– Մա՛մ, մա՛մ, – լաց ու կական բարձրացրին որբերը:

Մայրը ցրիւ, խելայարի նըման դոռալով մօտեցաւ հարսը: Կացին կար ձեռքին: Ազազակներից մէկի դլխին իջաւ կացնով եւ ինքն էլ ընկաւ դաշունահար:

Կէս ժամ չէր անցել՝ պիւղի հրապարակը լցուեց ոչխարներով, կովերով, թալանած իրերով:

Արիւնով խլուած հինդ դեղանի աղջիկներ էին առեւանդել:

Աղեխարշ ճիչն ու աղաղակը երկրից երկինք էր յառնում...

Սուլթանական «քաջերն» արդէն պատրաստւում էին հարուստ աւարով ճամբայ ընկնելու, երբ լեռնային պիւղից լսուեց զանգի ոտգնապահար ղօղանջ: Ու նորից փոշու ամպ բարձրացաւ, ջրվէժից ներքեւ եւ հեռուում երեւաց ձիաւորների մի խումբ, որ սանձաղերծ առաջ էր սուրում:

– Անդրանի՛կը... Անդրանի՛կն է դալիս, – դոռաց պապենց դիւղով մէկ:

Զայնը վայրկենական արձագանքից, կախուեց մնաց օդում...

Անդրանի՛կը...

Ասպա լսուեց մի աղաղակ.

– Անդրանիկ կէլլիօր... նամա՛ն...

Մայրամուտի ծիրանեդոյն փոշու մէջ հեռուից երեւաց ձիաւորների փոթորկաբշաւ խումբը:

– Զիւրի վյա՛յ, – լսուեց հրոսակապետի ճչացող, հիմա զարմանալի կանացի ձայնը:

Եւ աւարը դիւղամիջում թողած, ետ նայել սարսափելով, խուճապահար փախուստի դիմեցին սուլթանի «հերոսները»:

Այդ օրերին էր Անդրանիկը դլխատել աւազակապետ Խալիլ բէկին:

Փախչում, ճողոպրում էին աւարառուները, չհասկանալով, թէ ինչպէ՞ս յայտնուեց Անդրանիկը, ո՞վ լուր հասցրեց: Նրանց ականջներում միայն մի ահազդու ձայն կար, սարսափ տարածող մի անուն.

Անդրանի՛կը...

Գիւղը թաքստոցներից դուրս եկած, արցունքոտ աչքերով նայում էր Անդրանիկին, ժողովրդական վրիժառուին, իրենց ազատարարին:

Մի խաթուն պառաւ իր թաքցըրած միակ ոչխարը դուրս էր բերել՝ հերոսի ոտքերին մատաղ անելու...

Ինչ յետոյ սրարշաւ վարքով պիւղ մտան չինական տղամարդիկ՝ կողքերին կացիններ, թիկունքներին մահակներ, որ հետիւից այնքան նման էին հրացաններու: Յիսուն հոգանոց խմբի մէջ հրացան ունէին միայն չորսը, առջեւից եկողները...

Բայց Անդրանիկը չկա՛ր...

Հարեւան լեռնային պիւղի մարդիկ էին: Եւ ալան-թալանից փրկուած պիւղացիները պարմացան, պրկախառնուեցին, լաց եղան:

Իսկ Անդրանիկը չկա՛ր...

Սակայն կար հերոսի փրկարար համբաւը: Նա ամէն տեղ էր ամէն դարանակալ ահ ու մահի ընդդիմադիր:

Անդրանիկը կա՛ր:

Եթէ հայերս իրաւունք ունինք մեր անցեալը հերոսական անուանելու, եւ եթէ հարատեւել ենք որպէս ժողովուրդ առ այսօր, ապա այդ բանում մենք մեծագոյն չափով պարտական ենք նաեւ մեր դարաւոր հերոսապատումի յաւերժ անմոռանալի դիւցազներից մէկին՝ Անդրանիկին:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԵԱՆ

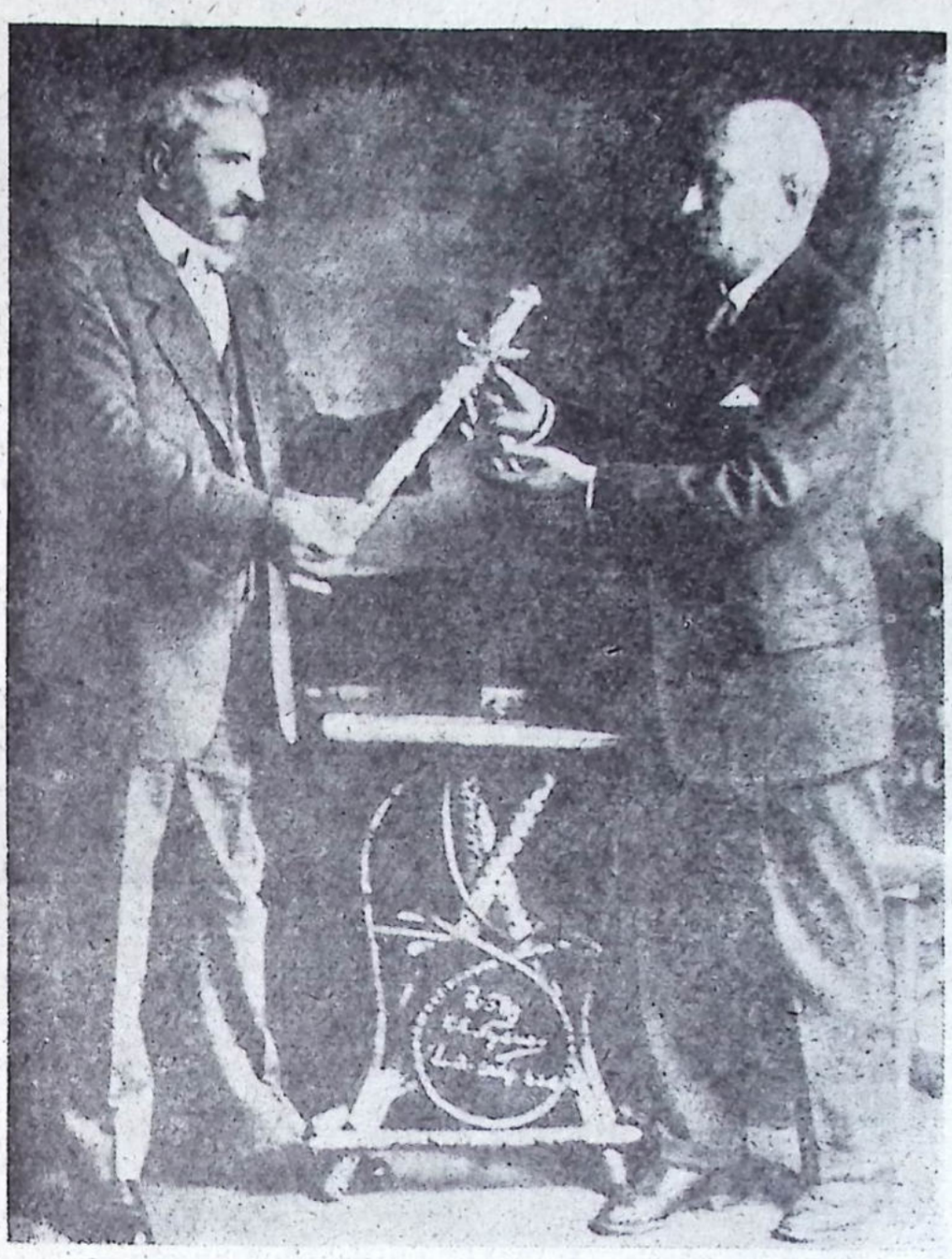
Մեր ազգային հերոս Անդրանիկին տեսել եմ 1915 թուին Երեւանում:

Անդրանիկը իր ներաշխարհով, իր ազգային իտէալով, հեռատեսութեամբ եւ իր ամբողջ ինքնութեամբ նման ու հարազատ հոգի էր հելլէն ազատագրութեան հերոս Կանարիսին, ինչպէս եւ այսօրուայ Իտալիոյ քաղաքական հիմնադիր Կարիպալտիին: Իր խորութեան մէջ պարզ, առինքնող, քաջամարտիկ մի ղինուոր, որ հայ էր ներազոյն իմաստով, որ կռուեց հայու համար եւ ղնաց մեզանից անվարձահատոյց, ինչպէս բոլոր հերոսները՝ փակելով աչքերը օտար հորիզոններուն:

Եթէ Անդրանիկը ապրէր տասնեակ դարեր մեզանից առաջ, եւ իր պատմագիրը լինէր Եղիշէն, այսօր մենք կը հպարտանայինք իոխանակ մէկի՝ երկու Մամիկոնեան առիւծով:

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՍՈՒՐԸ

Անդրանիկ սուրը կը յանձնէ Գր. Վարդանեանին

Անդրանիկի սուրը··· թանկագին, պատմակա՛ն նուէր մը, որ նեւրկայիս ցուցադրուած է Հայաստանի պետական թանգարանին մէջ:

1926 թուին է, որ Ֆրեզնոյի մէջ, Զօրավար Անդրանիկ իր սուրը կը յանձնէր Միացեալ Նահանգներ այցելող Սովետական Հայաստանի պատուիրակ եւ ՀՕԿ-ի Նախագահ Գրիգոր Վարդանեանին՝ զայն Հայաստանի թանգարանին նուիրելու համար:

ՈՒԻԼԻԱՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ

Հայերէն խօսիլ ես չսորվեցայ՝ մինչեւ որ մեծ մայրս մեր տունը եկաւ ու ամէն առաւօտ երգեց պինուտր Անդրանիկի մասին եւ մինչեւ որ ես դիտցայ, թէ ան հայ մըն էր, լեռնական դեղջուկ մը, որ սեւաթոյր ձի մը հեծած՝ ափ մը մարդոցմով կը կռուէր թշնամիին դէմ:

Այդ 1915–ին էր, որ տարին էր հայրենիքիս ժողովուրդին ֆիզիքական տառապանքին եւ հոգեկան քայքայման, ինչպէս նաեւ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն, սակայն ես եօթը տարեկան էի, ու չէի դիտեր: Իմ անիմաստ վշտէս կընայի երեւակայել, թէ սխալ, սխալ բան մը կար աշխարհի մէջ. բայց չէի դիտեր թէ ինչ: Սակայն մեծ մօրս երգելու եղանակէն սկսայ հասկնալ. ան կ'երգէր ողբագին, մեծ բարկութեամբ ու ուժեղ ձայնով մը՝ տունին մէջ աչխատած պահուն...

1915–ին Զօր. Անդրանիկ աշխարհի խռովութեան պատճառին մաս կը կազմէր բայց ինքը յանցաւոր չէր: Անոր համար ուրիշ ընելիք չկար, ու ան կ'ընէր միայն այն, ինչ որ պէտք էր ըներ...

Զօրավար Անդրանիկ պարզամիտ հայ դիւղացի մըն էր, որ հաւատաց Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ կառավարութեանց, երբ անոնք իրեն ըսին, թէ իր ժողովուրդին ազատութիւն պիտի տրուէր, եթէ ինքը նեղէր Թրքական բանակը: Անդրանիկը չէր դիտեր, թէ... պատերազմէն վերջը Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ կառավարութիւնները պիտի դաւաճանէին իրեն:

Զօրաւոր պետութիւնները Հայաստանի համար բան մը ընելու մասին խօսեցան, բայց երբեք ալ բան մը չըրին...

Երբ պատերազմը վերջացաւ եւ դիւանագիտական նուրբ բանակցութիւնները սկսան, Զօր. Անդրանիկը մոռացուեցաւ:

... Զօրավար Անդրանիկ իմ բնակած քաղաքս եկաւ: Կը թուէր թէ Գալիֆորնիոյ ամբողջ հայութիւնը քաղաքի կայարանը հաւաքուած էր՝ անոր ժամանման օրը:

Եւ հեռաձայնի սիւնն մը մաղլցեցայ եւ տեսայ զայն, երբ կառախումբէն վար կ'իջնէր։

Ան շուրջ չիսուն տարեկան մարդ մըն էր ու հագած էր ձեռք մը ամերիկեան կոկիկ ու վայելուչ հագուստ։ Հասակը վեց ոտքէն քիչ մը պակաս էր, իսկ կազմով չատ առոյգ էր ու չատ ուժեղ։ Հին ձեւով հայկական պեխ ունէր, որ ճերմակ էր։ Դէմքին արտայայտութիւնը թէ վայլուն էր եւ թէ ազնիւ։ Ժողովուրդը կլանեց զինքը, ու յանձնախումբ մը՝ զայն առնելով խոշոր Քաթիլլաք ինքնաշարժի մը մէջ՝ տարաւ։

Այդ 1919–ին կամ 1920–ին էր, ու ես տասնմէկ կամ տասնըերկու տարեկան էի։ Ես մօրեղբօրս պրասենեակին մէջ կ'աշխատէի, ու ամբողջ ընթացքս երբեմն երբեմն դուրս երթալ ու ճմերուկ մը պնել էր... Մօրեղբայրս պրասեղանին առջեւ նստած էր ու բոլորովին յուզուած՝ պլանիկ մը կը ծխէր։

– Անդրանիկը տեսա՞ր, – ըսաւ ան հայերէն։

Մխիթարեանները լսած ատենիս Անդրանիկը ղօրաւոր կը կոչէինք, հայերէնի մէջ պարզ Անդրանիկ կ'ըսէինք։

– Տեսայ, – պատասխանեցի ես։

– Պարոններ, լսեցեալ մօրեղբայրս, – այսօր մեծ օր մըն է մեզի համար։ Մեր հերոս Անդրանիկը մեր հայրենիքէն հոս եկած է։ Տուն պագէք եւ ուրախացէք։

Գալիֆորնիոյ մէջ ամէն երջանիկ էր՝ Անդրանիկի հին աշխարհէն հոս ժամանելուն համար։

Վեց կամ եօթը ամիս վերջ, օր մը Անդրանիկը մօրեղբօրս պրասենեակին եկաւ, երբ ես հոն էի։ Գիտէի, որ ան չատ անգամներ այցելած էր մօրեղբօրս՝ իմ դպրոցը երթալ առեներս։ Առաջին անգամն էր որ այսքան մօտէն կը տեսնէի նոյնինքն մեր ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկը՝ ճիշդ այն պրասենեակին մէջ, ուր նստած էի մօրեղբօրս հետ։

Ես պայրացայ եւ տխրեցայ, որովհետեւ տեսայ, թէ ան որքան չփոթուած, պառնացած ու յուսախաբուած էր։ Ո՞ւր էր այն փառաւոր նոր Հայաստանը, զոր իր ժողովուրդին չահելու համար երթացած էր ան։ Ո՞ւր էր փառաւոր յաղթութիւնը այս հին ցեղին։

Ան պրասենեակէն ներս մտաւ հանդարտօրէն ու զգուշութեամբ, քանի որ մեծ մարդ մը միայն հանդարտ ու զգոյշ կրնայ ըլլալ, ու մօրեղբայրս պրասեղանին առջեւ ոտքի ցատկեց, որովհետեւ կը սիրէր Զօր. Անդրանիկը աւելի քան որեւէ մէկը աշխարհի մէջ, եւ անոր միջոցով կը սիրէր իր կորսուած ազգը, մեռած զան-

դլուածները ու ապրող գանգլուածները ցրուած աշխարհի բոլոր օտար անկիւնները: Ես ալ մօրեղբօրս հետ ուղի ցատկեցի, որովհետեւ վերջինիս չափ ես ալ կը սիրէի զայն, բայց միայն դինքը՝ Անդրանիկը, այն մեծ մարդը, որ ինկած էր փառքին ու ուժին, այն զինուորը, որ այլեւս անզօր էր աշխարհի մը մէջ, ուր հիմա աժան ու կեղծ խաղաղութիւն մը կը տիրէր: Ու ինքն իսկ դաւաճանուած էր, իր ժողովուրդն ալ դաւաճանուած էր... Մօտաւորապէս ժամ մը ան հանդարտօրէն խօսեցաւ ու յետոյ մեկնեցաւ: Եւ երբ մօրեղբօրս նայեցայ, տեսայ որ արցունք կար իր աչքերուն մէջ, ու բերանը կը կծկուէր հոգեվարքով մը՝ նման բերնին պզտիկ տղու մը, որ ուժեղ ցաւեր կը զգայ, բայց կը վախէ ինքզինքը չլալու եւ չճչալու համար:

Պատերազմէն վերջ զօրաւոր պետութիւններու կառավարութիւնները դաւաճանեցին Անդրանիկին ու Հայաստանին, բայց Հայաստանի զինուորները մերժեցին իրենց դաւաճանել: Անոնք չէին կատակեր: Անոնք կ'ըսէին, թէ լաւ է մեռնիլ, քան իրենք իրենց դաւաճանել՝ կրկին թուրքին ենթարկուիլ: Կռուիլ՝ կը նշանակէր ամբողջ ցեղով բնաջընջուիլ: Անոնք գիտէին որ չկռուիլը անճնարպանութիւն պիտի ըլլար...

Զօրաւոր ազգերու կառավարութիւններու համար պատերազմը վերջացած էր, ու ժամանակն էր խօսակցութեան: Սակայն, Հայաստանի զինուորներուն համար մահուան կամ մեծ բարեբախտութեան ժամանակը եկած էր, ու հայը շատ լմաստուն է՝ բարեբախտութեան հաւատալու համար:

(Հատուած)

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՐՈՅԵԱՆԻ

«ՄԵՆՔ ԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՈՒՆԻՆՔ»

ԹԱՏԵՐԱԽԱՂԸ

(Ա. Մրցանակ Թէֆէեան Մշակ. Միութեան)

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

قصائد

سیات نوقا

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՏԱՂԵՐԸ՝

ԱՐԱԲԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՄԲ

ԳԵՂԱՏԻՊ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

«ԹՐԱԿԱՆ ՀՐՋԱՆԱԿ»Ի

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԳԱՌՆԻԿ ԱԴԴԱՐԵԱՆԻ

«Մասեաց Ցալի եւ Հասուցման»

ՊՈԷՄ Ը

(Ա. Մրցանակ ԹԷՓԷեան Մշակ. Միութեան)

ՏՊԱՐԱՆ ՆԱՀԱՏԱՀ, ՊԷՅՐՈՒԹ - ՍԱՅՖԻ - ՅՈՒՆԻՍ 1965

Uit de nalatenschap van de heer A.M.F. Pilikyan, 2026 p.
Eigenaar van Fa. Yeriwan, kleermakerij, Amersfoort

ԳԻՆ 150 Լ Դ

VAROUJAN TOROSSIAN
Immeuble Azarié
Rue de Syrie
Beyrouth-Liban